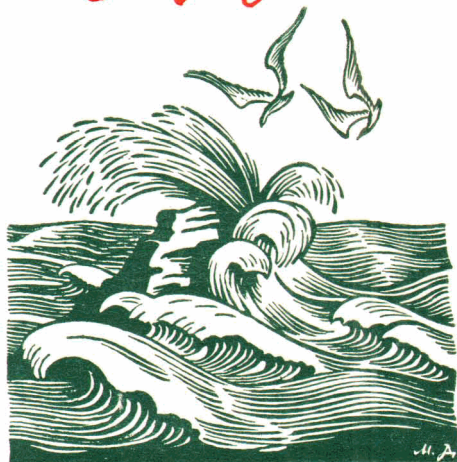

ВСЕВОЛОД ЛИСТВИЧ

ХВІЛІ
ШУКАЮТЬ
БЕРЕГІВ

•
1954

VSEVOLOD LYSTVYCH

Waves Seeking
Their Shores

Printed by The Basilian Press — Toronto, Canada

1954

ВСЕВОЛОД ЛИСТВИЧ

ХВИЛІ
ШУКАЮТЬ
БЕРЕГІВ

ТОРОНТО

1954

Обкладинка роботи М. ДМИТРЕНКА

Накладом Видавництва
"СЛОВО" 229 Markham Ave.
Toronto, Ont.

Події, які доводилось мені і моєму поколінню переживати і брати в них участь, повторюються в нашій історії із якоюсь божевільною незмінністю. Повторювались вони не раз і не двічі, ще заки я і моє покоління побачило світ, повторювались за нашого короткого життя і, я боюсь, будуть повторюватись і в часи, коли я і моє покоління зійдемо з лица землі. І в цім повторюванні криється страшна трагедія нашого народу. Те повторювання було, є і може бути початком і кінцем усіх змагань, цілого того могутнього, хоч трагічного зриву, в яким піднімався, піднімається і ще буде пробувати підніматись наш нарід.

Коли ми залишали дитинство і входили на поле, повне пориву і вогнів юнацтва, нам казали,

що „встоятись не було сили”. Нам казали про „фізичну перевагу” ворога в минулому і саме та фізична перевага мала бути причиною, чому я і моє покоління вродилося в кайданах, в кайданах тих мусіло виростати і, можливо, в тих кайданах мало б і вмерти. З одної сторони нас кормили фантастичними блисками визвольних змагань, а з другого ніхто не давав ніякого конкретного пляну, як здобути перемогу. З однієї сторони — патріотичні промови, героїчно-патріотичні спомини й академії розбурхували молоду душу, розпалювали в ній іще дужче і так міцний вогонь бажання волі, бажання жити людським життям, а з другої, коли те бажання не могло вдержатись у рямцях і вибухало, на нас кидали громами із різних Олімпів, де владно і премудро курили люльку споминів бувші герої.

І коли „бувшим” легко було задоволитися кайдолом свого власного минулого, то ми, які того минулого ще за собою не мали, шукали всіма своїми силами і всім своїм розумом недосвідченим стежок у ясніше майбутнє. Для нас визвольні змагання не стали і не могли стати ліричним спогадом; вони були для нас початком наших власних змагань, нашого власного зриву, нашого власного шукання способу розірвати штучно накинені греблі.

Ми, очевидно, пробували знайти розв'язку на дошкульне питання, чому саме українська революція 1917-20 років закінчилася розгромом, а зокрема чому всі визвольні зриви українського народу в минулому кінчалися таким же розгромом. Бо коли вони починалися і кінчалися завжди так само, для того мусіла бути якась логічна причи-

на. Коли „встоятись не було сили”, то чому саме не було тієї „сили” в сорокмільйонного народу, коли вистарчало такої „сили” в інших, багато слабших народів? Крім того не завжди бо ворог мав над нами фізичну перевагу, хоч і вислід бою був незмінно однаковий — однаково трагічний для нас. Не завжди ж виринала з Заходу мітична армія Галлера, але завжди війну ми програвали. І ясно, шукаючи відповіді на ці трагічні питання, ми не тільки читали героїчно-сльозливі спомини емеритованих героїв, але і прислухались до оповідань простих людей по селах, спогадів яких ніхто не друкував і які не мали нагоди випинати своїх богатирських грудей на сценах. Ми прислухались до голосів, що тривожно гули, не блискаючи красномовно на велелюдних зібраннях, але які, гудучи гірко, кривавились щиро над долею батьківщини.

І були дивні ті голоси...

Вони говорили не тільки про те, що „встоятись не було сили”, не тільки про Галлера, але і про дещо інше. Про речі, які, можливо, непридатні на сцени урочистих академій, але які гострими ножами врізувались у нашу молоду свідомість і відкривали наші молоді очі й на „другу сторону медалі”.

Ми слухали, як ото великого сина України Івана Франка цькували не „кляті воріженьки”, а таки власні патріоти. Як то в цілій Україні не знайшлися люди, що подумали б про те, як би то помогти геніяльній людині використати повнотою Богом даний талан для добра мученого народу, але за те було багацько „власть імущих” і інших „батьків народніх”, які шукали способу, як би ж

то того Франка знищити. Ми чували про те, що наш славний письменник Нечуй-Левицький умірав забутий в якомусь притулку, „богоудобном доме”, але як тільки він умер — ціла Україна взяла участь у його похоронах, виголошуючи красно-річиві промови. Ми слухали і тривожних голосів колишніх вояків українських армій, які вправді не знали тайних мрій ріжних генеральних штабів, але які знали докладно про жахливий морд над полковником Бодбочаном. І хоч це все не зменшувало нашого юного гніву на „воріженьків”, воно все таки казало, що не так то вже фізична перевага „воріженьків”, як таки наша рідна черваччина підтинала в корені цвіт волі, ще заки він розцвівся

А події, що відтак прийшли, події, цілий тягар яких упав на мое покоління і що під ним може велика частина нашого покоління й зігнулась, підтвердили „про що тирса шелестіла”, про що із жалем на змучених очах оповідали ветерани при світлі каганця в забутих людьми селах.

Коли мені прийшлося при кінці другої світової війни виїхати до одного села, голова сільської управи, який ждав на мене біля домівки місцевої читальні, замість привітальної промови, сказав із страшним в трагізмі своїм здивуваням:

— О... то.. ви ще... не втікли?...

І це була найтрагічніша хвилина в моєму житті. В тих простих словах старого сільського патріота, одного із видніших діячів того повіту, крився жахливий докір, що повинен горіючим тавром горіти на чолі української інтелігенції, яка милозвучно виспівувала на сценах „душу, тіло

ми положим”, але яка, в найтрагічніший час залишила нарід на ласку долі.

Треба було бачити відділи Української Повстанчої Армії, які стояли у нелюдським змагу з трьома окупантами, яких ранені гинули, бо не було лікарів, треба було бачити зажурені обличчя командирів, які часами не знали, як якесь особливо важливе питання розв'язати і які не мали в кого порадитись, бо ті, що зі сцен театрів грімко кидали „хлопці хочете зброї?” — давно вже були „відв'язались від ворога”.

Нам доводилось бути на одному із найтяжчих в той час відтинків української визвольної боротьби. Проти українського народу йшли німецькі полки, відділи советських партизан і десять тисяч озброєних по зуби одного нашого „любого” сусіда, який ніяк не міг визбутися своїх імперіалістичних зазіхань.

В ворожій таборі, на кожну сотню було кілька фахових старшин, кількох інтелігентів і тому не дивниця, що наші відділи впродовж двох місяців відступали і гляділи власними очима на нечувану масакру рідних братів. І можливо, нині легко сказати, чи показати на ту, чи іншу помилку команди Української Повстанчої Армії, але я хочу запитати, і то запитати голосом, від якого небеса зрушилися б: А де ж ви, критики велемудрі, в той час були? Бо серед відділів Української Повстанчої Армії того відтинка було всього трьох недокінчених студентів, тих, з яких „сановиті” громадяни так любили і люблять насмішкуватись, але які не пішли слідами отих „сановитих”, а як уміли так стояли із своїм народом.

І коли сьогодні під тихий вечір я гляджу через своє вікно на далекий простір, перед моїми очима стають дороги. Дороги, які схрещувались у куряві всесвітньої метелиці, але які всеодно до завітнього українського Риму ведуть.

І стають ще на тих дорогах постаті. Постаті мого покоління, неповторні постаті. І хочеться ще раз, бодай думкою прочвалати враз із ними тими закуреними шляхами, послухати вільного реготу нашої епохи, щераз повторити науку нашого життя, яке вже тим самим, що принесло оту науку, змарнованим не було.

ЛІРИЧНА ДИГРЕСІЯ

...І вийшов мудрець на гору високу, обкинув спокійним зором неозорі простори, що розкинулись в долині. Побачив він кипучі життям міста, працюваті села і срібні стяжки безконечних до-ріг, що таємничими вузлами спліталися на пере-хрестях. І вдарив об уші його гомін дзвінкий, але без слів. І сказав мудрець, а скелі тисячним відгомоном понесли думку його.

— Хочу пізнати їх...

А жив мудрець самотен у скелистій печері між лісами дрімучими і тільки спів небесних пташин втішав уші його, тільки запах лісових квітів пес-тив груди його і тільки бездоріжжя нетрів гір-ських були знайомими йому.

І заклекотів у підхмар'ї орел.

Старче хочеш мудрість свою згубити?

— Ні, — відповів мудрець гірський, — я хо-чу мудрість свою поглибити.

І залявся орел сміхом.

— Коли ти мудрість поглибити хочеш, не сходи в долину, а пниь за мною, у вись.

Але мудрець сходив в долину. Каміння зупи-няло його кроки і він дивувався, як це так. І ка-зало каміння.

— Даремний труд твій був перед літами, ко-ли ти висоти здобував. Долина всеодно тягне тебе, як пропасть назад.

І казав він.

— Я висоти здобув і долини до висот підняти хочу.

І сміялося каміння.

— Кому висоти милі — того не треба підіймати, він сам до висот прямує. Кого ж на висоти та піднімати треба, такому їх ніколи їх не оглядати.

А він сходив нижче все й нижче.

І засумовано похилили розкішні цвіти головки свої барвисті.

— Чому ж ти покидаєш нас?

— Я ж не покидаю вас, мої прекрасні, я хочу вість про красу вашу чудову пронести в далечінь.

І ще сумніше схилили головки свої пишні квіти гірські.

— Даремний твій труд.

А він сходив все нижче й нижче.

І зашумів рій дикий, бджолиний здивовано.

— Куди ж ти? Не смакує тобі вже мед наш запашний?

А він у відповідь їм:

— Вдолину йду, тих, що там, вашого труду мудрого вчити.

І задзвенів сміх молодий, бджолиний.

— Ти трутням хочеш радість праці благородної проповідувати?

А він доходив до підніжжя гір. І зупинився над берегом веселого струмочка.

— Не веселить тебе вже мій джуркіт? Не манять тебе хрустальні хвилі мої?

А змія сумніву виповзла з нетрів і зашипіла роззятим язиком.

— А може повернешся?

Мудрець зупинився. Оглянувся.
І ступив на биту дорогу.

* * *

Дорога була широка, мощена і вилася розлогими полями. Питав мандрівник в дороги:

— Чому ж ти не пливеш прямо, а крутишся, як гадина поміж скелями.

І сміялася дорога, сипнувши пригорщею пороху мандрівникові в очі.

— Виглядаєш на мудрця, але слова твої дурні. Звідкіля це ти узявся, що основної мудрості нашої не знаєш? Коли хочеш далеко зайти — не йди прямо.

Дивувався він мудрості такій, але ішов далше.

Дорогою задудніла коляса золота. Людина розляглася на подушках вигідно й широко і гордовито глянула на запорошеного мандрівника.

Вогонь сорому залляв лице його і він скрикнув:

— Людино, чим же ти гордишся? Чи тим, що залізні колеса коляси твоєї на порох камінь придорожний розбивають? Чи ж не знаєш ти, що колеса вічності тебе на порох ще дрібніший розмелять?

Батіг жорстокого глуму цвяхнув боляче.

— Відколи то жебраки мандровані, замість милостині просити, ради стали добродіям своїм подавати?

І зникла коляса в хмарі пороху, що засипав цілу постать мандрівника. І почув він приплив наглої спраги. В горлі засохло. І нахилився він над рівчаком, що біля шляху, але нічого крім бода там не побачив.

І мандрував він даліше. І побачив замок серед великого саду, а його пан сидів на веранді і сердито гукав на собак, що рвалися до залізної огорожі.

— Господарю можний, — сказав мандрівник, — чого ж бо ти сердишся? Огорожа залізна, собаки її ніяк не перегризуть, даремне твоє хвилювання.

Почервонів ще дужче граф, чи там може і князь, і закликав:

— Хто ж ти такий? Вигляд твій казав би, що ти жебрак подорожен, але слова твої не дурні. Заходь в пороги мої.

Відкрилася брама кована і мандрівник станув перед князем.

— Мир дому твому.

І стояв він просто, як сосна гірська, стрільчаста.

І дивувався князь.

— Як же ж це так? Скільки ж років я не прожив, скільки ж людей не ступило в пороги мої, а ще ніхто не відважився не впасти до стіп моїх.

— Не знаю, хто ти такий, — лагідним голосом мовив мандрівник, — але я не хочу ні тебе обдурити, ні не маю ніяких злобних плянів супроти тебе, чого ж мені паданням до стіп твоїх у ласки твої вшахровуватись?

І встав князь могутен, аж стіни затряслися від сили його, простягнув руку свою і голосом, як грім закликав:

— Істинно, істинно, краще з мудрою людиною годину провести, як із дурнями вік прожити. Будь гостем у мене, мандрівнику, можливо, що на тебе ждав я і цілий свій вік.

І ввійшли вони в замок старинний, якого стіни були порослі мохом і мудрістю. А перша зала була велика, із широкими столами, із м'якими кріслами, а столи вгиналися під пукатими пляшками і м'ясивами.

Повів рукою своєю князь могутен довкола і мовив:

— Це зала, де я звичайно приймаю гостей своїх. Тих, які падають до стіп моїх і яких серце в животі їхнім бездоннім.

І перейшли вони до слідуючої кімнати. А в кімнаті тій було множество всілякої зброї. Гострі мечі виблискували в півсвітлі, відкривали пащеки свої пістолі. Сходами вийшли вони на башту. А в башті тій була широка кімната із світлими вікнами, а стіни кімнати тієї були зложені книгами. Засвітилися очі в мандрівника і він із радістю золоті написи на книгах розглядати став.

— Ти перший, що тебе я в кімнату цю запровадив, — сказав князь і голос його був лагідний, не подібний навіть до того гримучого, яким він привітав мандрівника. Тим, що в країні моїй живуть, книжки непотрібні, даремно їх сюди провадити б. Вони може навіть перестали б мене шанувати, коли б побачили, що в мене крім свинини і зброї та вина п'янилого ще й така непотріб у наш вік, як книги знаходяться.

І дивом дивувався мандрівник.

— Як же ж це так? Коли я був ще молодим, заки пішов у гори, мені казали, що світ іде дорогою поступу.

І сміявся тихо князь могутен.

— Поступу? А що ж таке поступ, старче?

І сміх його оббивався трагічними крильми об стіни і падав, як нежива нетля додолу.

І взяв він мандрівника за руку і вивів на саму гору свого замку. Звідтіля видко було країну далеко і широко. І вказав князь рукою в простір:

— Глянь!

І побачив мандрівник людей, які стояли під деревами зеленими і руками своїми жадними ловили промені соняшні і ховали їх до кишень.

І мовив князь:

— Вони збирають соняшні промені на зиму.

— Хіба ж вони божевільні? — викликнув здивовано мандрівник. Та ж хіба вони думають, що в той спосіб їм продовжити літо участься, або зиму переіменити проміннями із кишень їхніх у літо?

Перебирав пальцями бороду свою сиву князь і сказав:

— Вони пробують неможливе зробити. І даремно їх переконувати в тім, що неможливе є неможливим. Це є те, що вони поступом називають: мишам приправити орлині крила, щоб ті літали, жабам змінити голос на солов'їний, морозові наказати гріти, а дощеві сушити.

І повернув князь руку в другу сторону.

І побачив мандрівник церкву величаву, старинну, яку люди обдирали із старих, тисячелітних, мохом порослих гонтів, щоби блискучими цяцьками її накрити. І побачив других, які сходи високі кам'яні розбивали і землю навозили, щоби не треба було по сходах вгору виходити. І побачив третіх, які дзвони старезні, срібні скидали, щоби туди сопілок і труб наставити.

— Що ж чинять вони? — з острахом викликнув мандрівник.

— Свій „поступ” реалізують. Затихо їм вже дзвони батьків грають, треба вереску і крику, щоби уха глухли. Затяжко їм вже до дому Божого по сходах виходити, якими то сходами їх прадіди й діди ходили.

І викликнув мудрець мандрівний.

— Та ж це вони прямісінько у пропасть поступають!

І розвів руками князь.

— Кожному створінню власна доля дана: левові левина, баранові бараняча.

І вони стали сходити сходами вниз.

Може на моє покоління і припала доля розривати страшний ланцюг пересудів, облуди і чорнокнижництва, що його якась диявольська сила простягнула на історичному шляху нашого народу. Моє покоління рве ланцюг той своїми власними грудьми, може розірве, а може і в останнім зусиллі впаде, щоби ті, які за нами, могли вже спокійно і щасливо простувати шляхами історії.

Це ніякий ліричний месіанізм, проти якого так багато невідомо коли народжених реалістів любить виступати, це прямо ствердження факту. Бо нічого не закрити перед оком вічності, яка з пороку забуття витягає на світло все велике і світле, але яка так само невблагано тим самим порохом присипле кумирів, шаманів і чорнокнижників. — Як колись всілякі псевдоучені обдурювали своїх сучасників різними формулами для витворювання золота, — так модерні альхеміки пробують виробити штучну правду. Як тоді так і тепер намагання ці даремні, бо не людським рукам створити, що не людських рук твором.

Моє покоління вийшло на світ з печаттю поразки, національного розгрому, який тим страшніший, що спричинений не так фізичною перевагою „воріженьків”, як таки власними, українськими руками й українським мозком.

Знаємо із дослідів над дикими племенами Африки, що поганські жреці докладають усіх зусиль, щоб світло правди не просвітило їхніх соплемен-

ників, бо ж тоді їхнє чарівницьке ремесло розвіялося б на всі вітри. Вони готові знищити всякого, хто в темряву африканської первісності пробував би вносити світло науки, світло поступу. Темнота ж бо — знаменита почва для шаманської мудрости, світло для неї — смерть.

Хоч наш нарід і не в Африці поселений, однаково ж, чи ж не такі самі шамани, тільки в зевропеїзованих костюмах, стараються світло правди, як вже не загасити, так бодай притемнити, щоб і своє життя тим самим хоч на час продовжити.

Моє покоління вийшло на землю українську, на землю зачаровану своїми й чужими ворожбитами, і тому його життя було подвійно важким. Печать поразки пекла наші шиї, як катівський шнур, але бажання жити вільним життям, бажання, виссане із грудей матерей і вдихнене з нашого прекрасного повітря українського, було могутнім і нестримним. Всюди, де ми виростили, ще снувалися відгомони зриву й уява наша юна летіла від Сяну по Кавказ, від Білого по Чорне море, шукаючи слідів, шукаючи шляхів, якими, ще так недавно мчала воля, що її ясного обличчя нам не довелось і на хвилину доглядіти. А рівночасно кожного ранку вставали ми зі снів своїх прекрасних, окружені ворожою ненавистю, і в окруженні туманів отієї ненависти знов лягали. Буря страшних контрастів розривала молоді груди і в бурі тій покоління росло й доросло.

Ні одне покоління в нашій історії не було так здесятковане, як моє прекрасне покоління.

Бо тих, що відважні і відважні правдою, особливо ненавидять ті, про яких так знаменито кажесться в Апокаліпсі:

..А поза ним будуть пси і чарівники і розпусники і душогуби й ідоляни і кожен, хто любить і чинить неправду...

І всією силою, що в моїм поколінні, ми старались розпанахати занавісу тьми, що закрила горизонт, щоб перервати ту запору, яка загородила шлях українському народові в історичну даль, щоб в українську тьму впустити світло. Пророків тієї з-під попелу століть відгребаної віри, каменували, можливо що й закаменують, можливо заплюють митарі й фарисеї, але тьма вже ніяк не встоїться. Кров мучеників розпалила негасиме полум'ям віри Христової по всьому світі. І тьма, і лож, і зло впало, як камінь у пропасть, бо така його й доля.

Мое покоління не знало того, що в світі називають „золотою молоддю”. Серед нього не було випещених паничків, яких єдиною ціллю п'яніти по закамарках кафе-шантанів, вибльовучи смердючку дегенерації. Мое покоління було таким, що коли б воно жило століттями назад, то воно силою свого ентузіазму було б рознесло в пух і прах і Львів, і Замостя, і Варшаву.

Хтось міг би назвати його націоналістичним поколінням. — І правильно.

Наш націоналізм це не так філософічний напрям, як напучнявіла туга століть, благородна мішанина відкинення зла і горючої любови до правди, палюща свідомість кривди поколінь і тверда віра, що як після зими мусить прийти весна, так після всеукраїнської Голгофти мусить невідхильно прийти всеукраїнське Воскресення.

І оте націоналістичне покоління однаково жагуче ненавиділи польські капралі, румунська сігу-

ранца і гестапо, московське НКВД і мадярські гонведи. Оце дивне покоління виростало в шкільних мурах під уважним оком педагогів, із яких багато тільки недавно скинуло з себе постріляний, пошарпаний мундир українського воїна і які навіть у мертву греку, чи латину вміли встромити вогонь патріотичної туги.

Чи не тямите: Вояцький крок і вояцька мова, невміруще бажання перемогти втиснуте в чорну реверенду, по якій здалека можна було пізнати отця професора Микитюка, коли він ішов коридорами станиславівської гімназії. І лекції релігії, в яких біблійні образки із дивною гармонією чергувалися із картинами української війни. На яких із якоюсь дивною логікою євангельські притчі доповнялися спогадами із недавньо-минулого. На яких тільки дужче закипала в молодечих серцях страшена віра в остаточну перемогу дня над ніччю... Лицар залишиться лицарем в який убір ви його не вбрали б. Пророк залишиться пророком чи в пустині, чи в казематах. І я майже певен, що і в останній хвилині свого життя, коли ворожа ненависть розривала кулями шляхетне серце отця професора, він думав про нас, про те покоління, яких серця і його відважне долото різбило і в яке він вірив, як віряться в прихід весни після найдовшої навіть зими.

Бо всі в той час жили вітром націоналістичної епохи. Людина, казав А. Жід, живе не тільки своїм особистим життям, але свідомо, чи несвідомо, життям своєї доби і своїх сучасників.

Український націоналізм, який, я погоджусь, і сьогодні ще не влився у точно сформовані точки політичної філософії, був тією „мудрістю

своєю, українською, яка виростала на родючій
почві тисячелітнього ставання української нації”,
був тією сконцентрованою національною тугою
українського народу, тим могутнім вогнем, що
горів, горить і горітиме так довго, доки в нім не
витопиться призначена Богом та історією щас-
лива доля України.

Визвольна боротьба кожного народу бере
страшні жертви. Американець Кордел Галл ска-
зав колись, що вартість ідеї визначається кров'ю,
що за цю ідею сплила.

Український нарід — нарід великий. Ідеї його —
ідеї величні. Вороги ж народу українського впер-
ті, завзяті, безоглядні. Ясно: жертви по обох сто-
ронах мусять бути великі, бо великим є цей мо-
нументальний змаг добра із злом. Адвокати
„зберігання фізичної субстанції нації” і проли-
вачі крокодилячих сліз над ріками вавилонськи-
ми призабувають, що гекатомби жертв в Україні
не зачинаються із виходом націоналістичного по-
коління на історичну арену. Щедро поливав зем-
лю своєю кров'ю український нарід і під Полта-
вою, і під Крутами, і в Чотирикутнику смерті. А
чи не найбільше лягло народу в час голоду 1932-
1933 рр.

Це все пункти тієї самої історії. Української
історії. Народ наш ступає шляхом визвольної бо-
ротьби від часу свого поневолення і тільки в пев-
ний історичний період має націоналістичне поко-
ління стануло попереду того змагу і, треба ска-
зати, з честю вистояло і з честю стоїть.

Куди націоналісти взивали нарід український
до боротьби, то вони в перший ряд самі ставали

і в першій ряді тім гинули, щедро зрошуючи молоді кров'ю український простір. Коли Роман Кашубинський вірив, що зброю треба брати, хто її не давав би і йти на поле протибольшевицького змагання, він не тільки кликав друзів своїх, але сам пішов першим і першим положив буйну голову на побоевищі. Він не деклямував із театральних сцен: „Беріть зброю і йдіть боронити батьківщину!”, але зброю ту кріпко схватив у руки і зі зброєю тією славно згинув.

Коли деякі, несповна розуму, в затишку емігрантських вігвамів випльовували ненависть свою червачливу, марючи навіть про якісь суди над генералом Тарасом Чупринкою, то в той самий час генерал Чупринка лежав важко хворий у висліді довголітньої підпільної боротьби і з кривки своєї, із ложа свого смертельного, затискаючи в руках невідступну зброю, до останнього віддиху керував когортою неustraшних в ім'я України і з ім'ям України на устах згинув.

Історія дає місце великим людям, а малі-малечі із своїми мацюпенькими ідейками гниють і розсипаються в порошок, здатний хіба, щоби черваним живилась. Так само Іван Франко ввійшов в історію України і сьогодні немає українського серця, яке не стискалося б від жалю, що маломістечкова заздрість, приземна амбіція радників Щипавок не дала цьому геніяльному Українцеві розвинути крила на повну широчінь. Так само генерал Чупринка займив місце в пантеоні героїв України і ніяка сила блиску слави його не притемнить. Однаково ж є якась дивна послідовність у нашій історії. Послідовність акції проти всього, що відважиться виставити голову поза

малоросійське, чи малопольське баговиння, проти кожного, хто гляне даліше, як радники Щипавки, чи інші генерального штабу генеральні блазні.

Історія пише:

Хмельницький під Львовом. Козацтво вдирається у бернардинську браму. Українська перемога лопоче своїми могутніми прапорами. І тоді до вуха Гетьмана нахиляється **злий дух української історії** і шепче:

— Як та чернь увірветься до города, всі пам'ятки старовинної культури будуть знівечені...

І Хмельницький каже трубити відворот. Вертається український воїн вже таки з міста, щоби вже більше ніколи до нього не ввійти. Можливо, що врятовано скарби і культурні пам'ятки, **але напевно втрачено українську перемогу.**

Історія каже:

Зловлено ворожих диверсантів. Ворог вислав їх, щоби вони із середини помагали розвалювати молоду українську державу. — На гиляку! — кричало народне сумління. — Не можна, це не по гуманному, — казали ті, що народнім здвигом керували і за державність відновлену відповідальність узяли. Збережено гуманність, **але втрачено державу.**

Можна мати такі чи інші застереження щодо акцій українського націоналізму в часі перед і в час другої світової війни. Однаково ж усі ті дії беруть свій початок в одному джерелі: в накопиченій століттями і стисненій національній

енергії народу, яка не мала змоги виладувати себе у своїй власній державності і мусіла, як кожна природна сила, пробиватися через шкаралущу неволі. Очевидно: проривалася вона у різних місцях, можливо там, де та шкаралуща була найтонша, можливо, не завжди проривалася вона в найдоцільнішому місці, але з проривами завжди те саме буває: їх тяжко, коли взагалі можливо, контролювати.

Коли сьогодні приглядатись часам Хмельницького, можна завважити там одне дивне явище: національна стихія, зірвавши тами, ішла своїми власними руслами і навіть геніяльному Богданові не було можливим вдержати її в руках. Національна стихія, здушувана своїми і чужими королівнятами, раз вирвавшись на поверхню, була такою могутньою, що часами своєю могутністю навіть Хмельницького лякала. Коли сьогодні приглядатись часам наших визвольних змагань 1917-20 рр., коли при розвалі російської імперії та сама національна стихія розлилася по широких степах України — причина того, що вона прогоріла даремно, очевидна: тодішні провідники що виховувались оподалік отих джерел національної стихії, в затишних кабінетах пробували виштудерувати рямці, в яких ота визволена стихія вмістилася б. А кожна революція в історії світу мала свої власні закони, закони, які виростають із стихійною силою і з нечуваною силою пробують захопити у свої руки життя. В час наших визвольних змагань не знайшлося великих провідників, які уміли б зрозуміти велику революцію, що ставалась на їхніх же очах, а тим самим революція ота прокотилась із громами повз

них, щоби змарнуватись у безвістях. Що було б сталося, коли б українські провідники того часу були розуміли шум історії і без усяких вагань станули на чолі, а не в хвості свого народу, проголосили і принаймні реалізували ті всі мрії, від яких щеміло кожне українське серце, коли би замість бавитись у приготовлювання менш чи більш „демократичних” законів, дали народові те, чого нарід той хотів — про те можна вже сьогодні з певністю говорити.

Чому не український провід проголосив гасло „смерть палацам — життя хижинам”, а мусіли це зробити большевики? Чому можна було розстріляти полковника Болбочана, який був незвичайною індивідуальністю і славним полководцем, а не можна було унешкідливити банди отаманчиків, які роздирали живцем тіло України? Чому замість робити „революцію” проти гетьмана, не можна було краще взяти уряд гетьманський у свої руки і підняти над розлогими степами блискучу булаву, яка випала передчасно з рук Великого Богдана? Чому взірців для української державности треба було шукати всюди, тільки не там, де вони від віків крилися: в традиції українській, у мудрості своїй, як каже проф. Степан Смаль-Стоцький?

Чому — запитаємо далше — в 1939 р. проводам українських політичних партій не було піти в підпілля, як робили проводи політичних партій інших народів і звідтам керувати святим вогнем боротьби за свободу, а треба було мирно розв'язатись на здивування свого же власного членства і на радість большевикам?

А тому саме, проти чого бунтувалось і бунтується моє покоління, тому, що серця провідників українських опанувала зараза обивательщина, садково-вишнівська ідея, щоб „нарід спасти і невинність соблюсти”.

Вартість почувань визначається величиною жертви, яку ви готові принести — каже Джон Гелсворти. Я думаю, що український нарід саме цих критеріїв уживав, коли формував свою опінію про деяких наших політичних провідників, які сьогодні на еміграційних бездоріжжях знов стали голосними і видними.

Роки грози це роки, коли показується правда людина. Людина та не зашивається під стріху, але виходить із випнятими грудьми на грозу, готова грозу ту зустріти, з грозою тією поміряться і грозу ту перемогти.

Гроза другої світової війни прийшла для мого покоління не несподівано. Моє покоління не було поколінням мілітаристів, але поколінням, якого очі й серця повнилися розпукою. Розпукою, що нам було забране все те, що Бог і природа для людини сотворили; загарбане все те, що нам Богом і природою дане і без чого ми ніяк не могли жити і для здобуття чого ми готові були всяку жертву принести.

ЛІРИЧНА ДИГРЕСІЯ

І зійшли вони крутими сходами в долину. А була там заля без вікон і без дверей. Запах старизни висів у повітрі, як павутиння і від запаху того могла закрутитись голова. І спитав мандрівник:

— Якже ж це так, що заля без вікон і без дверей?

А князь на те:

— Не допоможуть і найсвітліші вікна такому, вікно душі якого забите дошками байдужности. Бо не через вікна скляні, а через вікна душі запашне повітря правди входить. А двері — це винахід злодіїв, бо як би не двері, то куди вони вломлювались би?

І сплеснув князь у долоні, а в чотирьох кутах залі чотири слуги з'явились, а в руці у кожного смолоскип полум'яний. А під стіною трьох лицарів сиділо задуманих, похилених під вагою тієї думи своєї, як під скелею і зброя їхня була порохом, як забуттям, присипана.

І мовив мандрівник.

— О, яка ж ця кімната повна старизни!

І блиснули очі в князя, як два самоцвіти, шліфовані майстерною рукою.

— В старій минувшині посіяне зерно майбутнього. Тільки: повінь злости і посуха дурноти може і найкраще зерно знищити, щоби плоду не дало багатого.

І мовив мандрівник:

— В господаря доброго зерно ніколи не марнеться. Він рови через поля покопає, не зігние насіння його; робітників добрих найме, а ті піділлють поля в посуху, не висохне жниво молоде.

І мовив князь, а голос його був важкий, як хмара напучнявіла бурею:

— Чи чував ти, щоб вівці пастуха любили, або лінтяї наставника? На полях повно собачні злющої, як туди вийти?

І сказав мандрівник, а голос його був немичий, як вічність:

— Не чабанові питати в овець, кудюю на пасовисько іти. Не господареві питати лінтяїв, як господарювати. На те голос в нього дужий, господарський, щоб від нього не так собаки, але і вовки втікали в сторони чотири. І на те ще в нього батіг довгий. Не господар, у кого лопушня вище за збіжжя.

І сплеснув князь тричі в долоні, аж стіни затряслися.

І встав ізза стола лицар, що найперший. Брязнула зброя, аж порох закурився.

І відкрив він очі і в очах його хвилювало море горечі. А де горич, там звичайно колись море любови розливалось.

— Чого ти вириваєш мене із задуми вікової? Чому кажеш відкритись очам моїм, щоб вони знов побачили зброю, порохом припалу і, щоб щераз здригнулося серце моє, червою злови проточене, як кора дерева. Бачу мандрівнику людину біля тебе. І очі його повні розуму. Але чи не було колись серце моє повне запалу і буйности і чи не розривала могутня віра панцир на грудях

моїх? Чи не пам'ятаєш ти, повіді тієї страшної, що край мій навістила і, розлившись від обрію по обрій, затопила оселі, городи, цілий світ? А замок мій був на високій горі і коли почув я крик і зойк нещасних, коли почув я плач матерей, яким на очах хвилі брудні дітей у пропасті забирали, кликнув я на слуг своїх вірних, наказав їм дараби великі спорядити і разом із ними вийшов на прю проти стихії розшалілої.

— Благословен будь, лицарю, — зойкали нещасні, останнім зусиллям берегів дараб моїх чіпляючись.

— Будь прославлений, що в нещастю братів своїх не забув, — вигукували другі, коли дараби мої підпливали до дахів домів їхніх, щоб їх у безпечне місце з-поміж хвиль розбурханих забрати.

— Віддячимося тобі сторицею, — зойкали треті, коли до стіп замку мого допливали.

Знемога в'ялила руки, але щаслива радість повнила серце моє і воно цвіло як троянда. Дійсно, думав я, треба було аж такого нещастя, щоб нарід мій зрозумів предвічну істину. Серце без милосердя все одно, що овоч без насіння. Зігниє і ніякий слід по ньому не залишиться... А повідь лютувала. Просторі залі замку мого заповнялись поводьянами. Спальні свої відступив я дітям маленьким із матерями, а сам пішов на вежу, до слуг моїх вірних ночувати. Аж радісно було від гамору того дитячого. Бо дійсно, діти, як метелики Божі: немає їх, немає й сонця.

А коли повідь відійшла, як усе на світі відходить, закликав я поводян і сказав:

— А тепер, браття, візьмемося за відбудову наших домів. Я зі слугами своїми допоможу вам.

І тоді з-поміж них виступив муж дебелий, як дуб, а в очах його горів вогонь, що його диявол розпалив.

— Нам тут добре, навіщо нам трудитись, щоб знищені хати відбудувати, коли тут вигідно?

І зареготав він, аж стіни задрижали.

І вереск між ними знявся нечуваний і треба було мені тікати з хати моєї власної. Дійсно бо, сьогодні гість господаря із хати виганяє.

І важким кроком вернувся лицар до столу і в задумі гіркій голова його додолу похилилась.

А мудрець мандрівний прошептав і слово його як сльоза на землю кануло.

— Немає більшої любови, як любов ближнього, але дійсно немає трагічнішого, як зухвала невдячність збунтованого жebraка.

І сплеснув князь удруге руками. І підвівся лицар другий і станув високий і в очах його по червоніла розпука.

— Коли намисто дороге розірветься і розсиплеться, шкода це велика. Коли діамант шліфований впаде на кам'яну долівку і розприснеться на сотки шматочків, то шкода ще більша. Але, дійсно, коли людська підлота надію на дрібні черепки розтовче — то немає нічого гіршого. Слухай, мандрівнику. Слухай і розумій, коли розуміти можеш те, чого розуміти не можна. Ворог дикий наїхав на край мій. Збіглися до замку мого лицарі, що найперші в країні моїй, а за ними нарід мій товпами.

— Лицарю, — кричали вони враз, — веди нас проти ворога!

— Старий я вже, — казав я, — є молодші,

дужчі за мене, їм боротьбою керувати.

І билися лицарі в груди, а з ними товпа.

— Веди нас!

А небезпека була велика. Ворог наступав силою великою і лопотали його прапори пісню перемоги.

Скликав я слуг моїх вірних, наказав сідлати коні боєві. Затрубили труби нетрублені давно, аж небо здригнулося, а прапори наші рідні залопотіли в передчутті нової слави.

— За мною, брати!...

І рванувся я напроти ворога. А за мною лицарі, що найпередніші, а за лицарями товпи народу, як море.

Лицар знає перемогу, або смерть. Не йому оглядатись назад. Його шлях попереду. То ж боягузи оглядаються, щоб бачити стежку для втечі. Бій був страшний. Змією звивався меч мій прабатьківський, обосічний, лави ворожі розривав грудьми своїми широкими кінь мій, коли нагло почув я крик страшенний. Ворог окружив мене, висік вірних слуг моїх і почув я, як у тіло моє врізалися леза мечів ворожих.

Не знаю, як довго лежав я без пам'яті, але коли пробудився, один із щирих слуг моїх, що його ненависть ворожа не добила, нахилився надімною.

— Пане мій, лицарі, що найпередніші кинули поле бою, ще заки мечі їхні схрестились із ворожими, а товпи, що йшли за ними, перед ворогом на коліна впали. І я почув, як серце моє тріскало. Тріскало від розпуки. Даремно червакам до сонця лізти. Не побачити їм його проміння золотого, бо в них очей немає. Хто вродився

із кривими ногами, як такому прямо ходити?
Хто в смороді виріс, для того і рожі смердять.
Даремною і найбільша жертва, коли на ідолю-
ському жертвнику зложена. Даремними сльози,
коли в серці немає жалю. Непотрібен меч, коли
немає рук, щоб його підняти. І найкращий розум
безвартісний серед дурнів.

І вернувся лицар на місце своє і схилилась
голова його.

У своїй другій інавгураційній промові дня 20 червня 1937 р. Ф. Д. Рузвелт сказав, що мірою нашого поступу є не те, скільки ми додали тим, які і так багато мають, але чи ми забезпечили вистарчальним тих, що мали замало.

А український нарід не тільки мав замало, він прямо нічого не мав. Живе тіло України було розрізане нелюдськи між окупантами, які, кожен на свій лад, проводили на тілі тім свої вівісекції. Цілий світ спокійнісенько жував насущний хліб і ані в голову не пошкробався за долею українського робітника, українського селянина, української молоді, яка душилася в тюрмі, яка голими руками своїми рвала крати і зубами розривала кайдани свої важенні. І той світ називав себе світом демократії, чемпіоном людських прав. І на той світ, як на примір вказували нам деякі наші ж „батьки народу” і дивувались дивом дивенним, що ні містер Чемберлен, ні Далядіє, ні навіть Рузвелт не могли нам заїмпонувати. Мое покоління з оповідань батьків своїх знало про ідеаліста Вилсона і про його 14 точок, а рівночасно мое покоління на своїй шкурі переносило практичне виповнення отих 14 точок. Мое покоління бачило, як містер Чемберлен побивався за долею Абіссинців в той самий час, як ані пес не гавкнув про долю українського народу. Мое покоління гляділо, як той світ застосовував санкції проти

Італії, в той самий час виціловуючись із найкривавішим тираном історії людства, Сталіном, і не могло ніяк наповнити серцець своїх пошаною, чи любов'ю для провідників світу того.

Тому моє покоління ждало, як каня дощу --- війни.

Страшно, правда?

Бо порядний демократ ненавидить війну, бореться проти війни, любить мир і супокій і старається завжди винайти компромісовий вихід із кожної ситуації. Очевидно, не своїм коштом. Очевидно, коштом України, Польщі, Кореї, чи кого там іншого і все це ідеал справжнього демократичного світогляду.

Такої мудрости моє покоління не розуміло, не вчилосся і не хотіло вчитися. Моє покоління гинуло, може вигине й до ноги, але чести своєї ніяким компромісом із злочинном не сплямало і не сплямить.

І коли гроза надійшла, вона не застрашила мого покоління. Ми не пішли на компроміси і на спекуляції і ми не зашились у чагарник безділля. Моє покоління залишилось на пляцдармі, як гідне продовження тисячелітної історії України, як воїни, вірні заповітові Святослава: не нам, браття утікачами йти додому. Або перемогу здобути, або голови свої лишити.

Фраза, хтось скаже. Ні, пане брате, не фраза, бо припечатана кров'ю Легенди і тисячів безіменних Легенд. Бо припечатана молодим життям Сергія, Шелеста, Перебийноса і тисячів, тисячів безіменних героїв мого покоління. Не фраза це, пане брате, бо за неї став нарід лавою одноцілою, повною святої віри.

Не фраза, а відгребана з пороку віків правда.

Правда, яку інстинктивно відчувало націоналістичне покоління, але яку з'ясувало собі щойно в роки великої грози.

Коли сьогодні, — з перспективи декількох років пригадувати собі роки другої світової війни, дуже легко можна бачити всі ті помилки, які це покоління поповнило. Виходить, що не тільки „Поляк мудрий після шкоди”. Але з другої сторони більшість із тих помилок була вислідом саме того внутрішнього буревію що в душі і серці покоління бушував. Тільки такий не помиляється, що нічого не робить. Сьогодні, в еміграційному зборищі можна бачити багацько тих, що ніколи не помилялися. Сиділи вони „нижче трави, тихше води” запугані в усілякі більш чи менш офіційні шуби і довбаючи пальцями в своїх заслужених носах, ждали „чия візьме”. А воно в тих часах нікому не було відомим „чия саме візьме”, хоч відомо було, що чия не взяла б, нам нічого з того не прийде.

Українська політика довгі часи була політикою „орієнтацій”. Раз на ліво, а раз на право. Раз на „братній російський пролетаріят”, який мав би дати „вільну Україну в вільній Росії”, то знов на Пінсудського, який, мовляв, за „вільну”, хоч і обрізану Україну. Так називаємі українські демократичні партії перед світовою війною мали цікаву девізу: „Якось то буде, бо ніколи так не було, щоб якось воно не було”. Другі знов проливали сльози над всілякими Абісиніями, плекаючи сонливу надію на якусь ефімерну „демократію”, яка, мовляв, буде спасенням світу, а в тім й України.

Наше ж покоління, в подавляючій більшості, так чи інакше заангажоване або бодай задивлене в підпільну боротьбу всіми засобами з усіми окупантами, не могло задоволитися казочками для чемних дітей. І як пізніше світова історія виказала — не наші ж, так називаємі демократи, були праві, але таки ми, хоч і недосвідчені в арканах високої політики і без надзвичайно глибоких студій. Людина не може кінець кінців в усіх справах свого життя покладатися, що „на другім світі буде краще”. Націоналістичне покоління знало, що за його терпіння й муки йому дійсно хіба аж на другім світі буде нагорода, але воно знало, що народові українському треба жити трохи бодай і на цьому таки світі і жити народові тому так страшенно хотілось.

Били моє покоління нераз і не двічі за „нерозум”. А на чім же виростав той наш „нерозум”, як не на міті Крутянців, що із мотикою на сонце пірвались? Не на романтизмі Січових Стрільців, які „проти надії таки сподівались”? Чи не на неймовірності Чортківської офензиви?

Чи ми, діти палаючої доби, могли інакшими бути?

Жадне покоління не видало з-поміж себе такої маси героїзму, як наше. Такої маси цілоспалення на вівтарі своєї улюбленої батьківщини. Чи не пригадає собою моє покоління зворушення перших християн, яких тисячами розривали дикі звірі, яких свої і чужі каменували на дорогах велелюдних, але які ніколи не захитались у вірі своїй могутній?

Чи не можна б було собі сісти і сьогодні, спокійно, та 'й думати, що даремними були страшні

жертви перших християн, що це не було що іншого, як „даремне витрачування біологічної субстанції”? Чи не краще було двом богам служити: і мати вовка ситого й козу цілу?

Коли ж бо світ від начала історії своєї знає, що не можна двом богам служити. Що боротьба добра із злом, правди з неправдою — це найкраща боротьба і що даремно числити жертви. Бо чим більші жертви — тим більшою буде перемога.

Чи ж бо боротьба нашого народу не криє в собі якоїсь біблійної трагічності, якогось біблійного приречення?

Чи Данилишин, Білас, Головінський і Легенда, Чупринка і Шелест, Тарас і Перебийніс і тисячі Гамалій, Галайдів — це даремні жертви передчасного зриву, чи може льогічні звена, звена, без яких даремно було б сподіватися закінчення історичного ланцюга, на якого кінці — велика українська перемога?

Кажуть: не словами, а серцем молитва змовлена, мила Богові. Чи ж не так само не устами ісповідувана любов святих принципів свободолюбивості, а ділом доказана, є вартіснішою? Що сталося з усіма тими, що золотоусто поборювали комунізм, чи фашизм у своїх газетах в умовах безпеки, коли той самий комунізм і фашизм станув перед вікном?

Чи не правдою є, що коли прийшлося ділом поборювати на своїй власній землі отой фашизм, отой комунізм, так називаємі „демократичні” провідники позашивались на запічки, навіть не

пробуючи організувати якоїсь реальної боротьби із ворогом? Нам можуть сказати: ще не був прийшов час. А ми відповімо таким, що багато мудрців казало, що Дієп був невчасний. Але коли б не було Дієп, може ніколи не було б Д-дей.

ЛІРИЧНА ДИГРЕСІЯ

А мандрівник оглянувся по залі без вікон і без дверей і сказав:

— Істинно, істинно, ніщо не стається без причини. Кожна ріка має своє джерело і з кожного джерела спраглий може напитись. Даремний поспіх людської думки. Спішися, не спішися, а першою не будеш. Першою була Божа думка. Не можуть усі бути героями, бо тоді хто був би героєм? В добрім господарстві і гній потрібен, бо поля вияловіли б і кукіль замість пшениці виростав би. Хто битву програв, то не програв ще війни, але хто віру стратив, того і виграна битва не вирятує від поразки. Не той горбатий, у кого хребет зламаний, але той, у кого душа викривлена. Той ніколи не встане, хто ніколи не впав. З боягузів герої бувають, бо для героя бути героєм — ніяке геройство.

І сплеснув князь утрете руками. І піднявся лицар третій.

— Блакитне було небо країни моєї. Блакитне і бездонне, як мудрість. І міг нарід мій жити щасливо на своїй Богом благословленній землі, що текла молоком медом, коли б не змії брато-ненависти, що вповзли у душі і серця їхні. Поля поростали бур'янами, бо господарі не мали часу господарювати. Вони мусіли довбнями свої голови розвалювати. Млини не мололи муки, бо

мельники дивилися через вікна млинів своїх, як їхні жони волосся на головах своїх дерли і очі видряпували, замість порядків у хатах своїх пильнувати. Інадійшов мій слуга, що найстарший і сказав:

— Княже, збери мудрість свою й уразуми нерозумних, бо поля без господарів залишаться, а млини без мельників. І голодом вимре країна наша.

І зібрав я мудрість століть і пішов між них.

— Слухайте і чуйте люди мої, із зерна ненависти тільки кукіль отруйний виростає. А коли сам кукіль буде, чим нагодуєтесь? Не затроюйте джерел гірчицею, бо чим напоїтесь, як спрага здушить горла?

Але вони тільки реготались.

І йшов я далі, але кроки мої були чимраз повільніші.

І снага моя витікала із серця, як вино із розбитого келиха.

А гадюки ненависти сичали довкруги:

— Не слухайте дурня старого; стара мудрість, як старе м'ясо: ликовате, нідочого не годиться.

І кинулися на мене жінки збожеволілі і діти їхні нещасні і зомліла душа моя...

— — — — —
І сів лицар третій важко, аж лавиця під ним задрижала.

А мудрець мандрований ще вище підняв голову свою і мовив:

— Усе на світі мудрий кінець має. Вогонь нищить, але вогонь і вирощує. Спрага мучить, але як би не спрага, хто знав би смак води? Істинно, істинно, хто має мудрість і ховає її в

собі, а не вміє її зерном запліднити умів ближніх своїх, не мудрий такий. Не сіється зерна на камені і не будується замків на воді. Бог потребував шість днів, щоби виявити мудрість свою, а людина хотіла б зробити це за шість годин.

І підняв князь руку свою вгору і мовив:

— Мандрівнику, тверді слова твої, як камінь. Але з каменю побудовані найтриваліші будівлі. Але, на Бога, чи не легше проповідувати терпеливість, як бути терпеливим? І чи не легше судити, як бути судженим?

— Істинно, істинно, — сказав мандрівник, — їх є дві терпеливості: терпеливість слимака, який не знає, що таке поспіх і терпеливість доброго їздця, який уміє держати коня свого, щоби той не стратив усієї сили ще далеко до мети.

— — — — —
І згасли смолоскипи в руках слуг і випроводив князь мандрівника на широку дорогу. А при дорозі стояв жебрак. У лахмітті, у ранах і руки його тряслися, як у лихоманці. А уста шепеляво милостині благали. І сягнув мандрівник до кишені і зерно пшениці вийняв.

І вхопив зерно пшениці жебрак і жував, аж заслинився.

— Не завжди, добрий пане, був я жебраком. Були в мене хороми пишні, слуги вірні і приятелі добрі. А змня заздрости викублилася у серці моїм і порубав я приятелів своїх. А черва виляглася з мертвих тіл їхніх і мене облягла, ранами страшними тіло моє вкриваючи. І слуги прогнали мене із світлиць моїх.

— Дійсно, князю, чи не бачиш, якою є кара чоловіка того? Зле насіння доброго плоду не

принесе. Мудрости ніхто легко не навчився. Чи не сказано бо: і збере пшеницю в засіки, а полову спалить невгасаючим вогнем? Не кукілеві до млинів зсіпатися. Що було злим від віку, таким і до віку залишиться. І кожен, хто неправду чинить, буде неправдою тією роз'їджений, як струпом; і кожен, хто другому кривду вчинив, буде власними слугами прогнаний із дому власного, щоби жебраком до суду віку тинятися.

І йшли вони даліше і другого чоловіка побачили.

А чоловік той був без рук і без ніг, без язика і як червак наздоптаний вився він при дорозі. А над ним яструби — хижо крильми стріпували, на жир чекаючи. А на грудях у нього таблиця.

— Коли я був у нещастю, мій приятель руку подав мені. Коли ж нещастя навістило приятеля мого, я відмовив помочі. І сокира гостра обрубала руки мої. А коли я був знеможений, мій приятель ішов сто миль без відпочинку, щоби піддержати мене. Коли ж він посовгнувся і впав, я не рушився із місця, щоби підняти його. І відігнули ноги мої. А коли лихі люди обмовляли мого приятеля, я не тільки не боронив його, а ще й пристав до обмовлювачів. І надлетів чорний крук і вирвав язик мій. Згинув приятель від байдужности моєї і нема кому мене пожаліти.

Пристанув мандрівник і мовив:

— Істинно, істинно, помалу мелять млини справедливости, але невблагано. Як би не було пекла, людина не вмiла б тішитися небом. Як би не недуга, хто цiнив би здоров'я? Як би не було кривди, що таке була б справедливість?

І йшли вони даліше, а жара нестерпна спалювала світи.

І підійшли вони до місця, де дорога повертала уліво. А за закутом тим була долина. А на долині тій — товпи народу і боротьба між ними йшла страшна. Боротьба без зброї, бо зброя для лицарів створена. Вони ж пальцями рвали тіла свої, а старці беззубі обплювували ненавистю внуків, а внуки жбурляли камінням на батьків своїх. Над долиною висів сморід, як хмара. І вказав князь рукою і голос його був — твердь.

— Глянь, що вони чинять!

— За що ж вони так деруться?

— За ніщо. На тім і ціла справа. Коли люди знають завіщо в них суперечка — їм легко до згоди прийти. А як дійти до згоди, коли не знаєш, за що сперечаєшся?

— Істинно, істинно, — сказав мандрівник, — немає гіршої темені від темені душі.

І зустріли вони даліше чоловіка, який голосно реготався.

— Чого регочеш, людино? — запитав мандрівник.

— Бо я просвітився. Все знаю і в ніщо не вірю.

— І в Бога не віриш? — запитав мандрівник.

— Ні, бо чи бачив його хто?

А тоді хмара зза обрію надійшла і закрила сонце була. І вказав мандрівник вгору:

— А віриш ти, що є сонце?

— Певно.

— А чи бачиш ти його?

І реготала людина.

— Який же ти дурний, я побачу сонце за хвилину знов, як хмара відійде.

І відповів йому мандрівник голосом, що був, як удар батога.

— Нещасний ти, а чи знаєш ти, чи за хвилину і Бога не побачиш?

І так вони йшли далі, а дорога перед ними була далека.

Каравана йшла пустинею і запас води, що його несено в шкуряних мішках, вичерпався. Страшна спека лилась пекельною потопою і життя ставало нестерпним. Мандрівники були більш і більш нервовими, нетерпеливими. Але нараз — в даліні — виринули чарівні зелені пальми і холод залоскотав любо очі й горло. Мандрівники хотіли були кинутись прожогом в сторону благословенної оази, але провідник каравани закричав: — Сійте! Це ж тільки фата-моргана!

Мучені страшною спрагою, мандрували вони даліше. І їхні червоні від гарячки очі побачили знов радісні пальми, але вже так близько, що, здавалось, треба було тільки декілька кроків підбігти, щоби досягнути життєдайної води. Їм здалося навіть, що чують уже джуркіт джерел. Але провідник знов станув їх заклинати і взивати зоставатись на місці, не збиватись з дороги, бо з'ява чудесна — тільки омана, яка хоче збити їх із правильного шляху. Та один із перемучених до божевілья мандрівників вихватив револьвер і вистрілив у провідника. А той, смертельно поранений, упав на землю і останнім ще зусиллям прошептав:

— Туди... Туди треба вам іти... бо інакше всі ви пропащі...

Чи марш українського народу через пустині історії не нагадує образу тої каравани? І чи на

обрях не з'являються раз по раз фатаморгани і чи були серед народу того провідники, які навіть в останніх судорогах відчували б у своїм серці обов'язок вказувати вміраючою рукою правильний шлях?

Дозрівав неминучий світовий катаклізм і до-
ростали нові покоління. Великі запитники висіли на небосклоні і всі фібри душі хотіли знайти відповідь на них.

В житті кожного народу чергуються із природною незмінністю гарні й величні хвилини із хвилинами смутку. Але приходять в житті народів такі моменти, які грозять дійсно стати останніми хвилинами історичного життя того народу. Це приходить час, коли вирішується питання самого існування народу, як живої спільноти, питання, чи нарід встоїться під ударами хуртовини, чи може покотиться у чорну пропасть вічної смерті. Очевидно: рішення, яке западе, буде нічим іншим, як льогічним завершенням цілої історії даного народу, овочем багатвікового його росту, його історичним іспитом, якого висліду не можна ніяким хитрим способом сфальшувати.

Історія українського народу від найдавніших часів — це якраз таке чергування чорних хвилин розпуки із хвилинами ясної радості. Коли ми заглиблювалися в сторінки минулого, нас огортало подвійне почуття: серце наше краялося від усвідомлення тих нечуваних, безпереривних терпінь, якими, неначе мученичими хрестами, розписана наша історія, але також серце наше раділо від свідомости, що в тому безпереривному чергуван-

ні терпіння і мук криється, мусить критися якийсь глибший, мудрий сенс. |

В вогні великих мук верстав народ наш свій історичний шлях і саме в тому вогні, у муках тих загартовувався його дух, прикрашувався дорогоцінними каменями історичної мудрости, наближався до совершенности. На світі ж нічого великого не повстає без напруження, без кривавого зусилля.

Досвід тисячелітного росту, мудрість мужів великих на протязі цього минулого повинно привести до створення синтези, яку можна б назвати мудрістю народу українського, мудрістю, про яку говорив проф. Степан Смаль Стоцький: „Повстане ...та мудрість своя,... яка тінь свою кидає тиме ген аж по береги Тихого Океану”.

Де ж проявилася та „мудрість своя, українська” проміж двома світовими катаклізмами? Чи може та мудрість проявлялася в герцях українських політичних партій, які боролися з вітрянками, бо в умовах поневолення вони і так не мали ніяких можливостей прийти до влади, а тим самим здійснювати своїх ідейних концепцій?

Коли ми обсервували „батьків народу”, які в час виборів до чужинецьких парламентів обливали себе взаємно помями (в роді „за шмат гнилої ковбаси продав він жінку і дитину, а навіть рідну Україну”), чи мали ми думати, що в тім саме проявляється ота тисячелітна мудрість народу українського? Чи хтось міг вірити в те, щоби доля України могла покращати від того, чи в польськiм парламенті буде засідати репрезентант соціалістичної, чи буржуазної партії? А хочби всі послы були соціалістичними, чи від того

доля українського робітника була б покращала і на йоту? Та ж кожен знав, що так довго, доки влада на українським народом є в руках окупанта, жадна українська політична партія не може мати змоги реалізувати своїх навіть і найкращих ідей. Від того, чи в польським парламентах було двох чи трьох українських послів соціалістичних переконань не могло змінитися засадниче наставлення польської влади, наставлення окупанта, якого єдиною ціллю було тільки знищення самостійницьких стремлень.

Шарль Бодлер у своїх „Поезіях в прозі” каже: „Це життя — немов шпиталь, у яким кожен хворий опанований манією змінити ліжко: один думає, що його муки полегшали б, як би ліжко стояло коло печі, інший переконаний, що видужання можливе тільки в ліжку біля вікна”.

Революції приходять непитані. Вони приходять, як вибух вулканів і в тім їх сила. Між двома світовими катаклізмами наступив такий вибух у психіці українського народу. Він проявився у відході народних мас від офіційних партій, а в масовому переході на позиції, проповідувані підпільним націоналізмом.

Українські маси сприйняли український націоналізм, як передвісник приходу саме тієї „мудрости української”, отієї української синтези, яка, маючи своє коріння в досвіді століть, одинока могла вивести народ на шлях світлого майбутнього.

Український націоналізм проявився, як найвища форма українського патріотизму. Він вправді не давав українському селянинові докладного способу, як будуть розділюватись землі України,

але він заступав генеральну ідею, яка щеміла в серці кожного українського хлібороба: українська земля — українському хліборобові. Український націоналізм не подавав магічних формул для ущасливлення змучених робітників України, але він казав те, про що мріяв український робітник: заводи і фабрики України не мають бути засобом експлуатації останніх сил робітника, але мають бути чесним варстатом праці для того робітника, де він зможе і для себе і для дітей своїх чесною працею заробити чесний і гідний шматок хліба. Націоналізм не обіцявав українському інтелігентові посади погонича над мільйонами рабів, але твердив, що в парі із більшими обов'язками йде більша нагорода; що лінивому вправді ніхто не має давати задармо їсти, але що і працюючого ніхто не буде надуживати, щоби лінтяї могли лінюхувати. Український націоналізм вправді не мудрував про рівність українського робітника із робітником французьким, але він обстоював рівність української людини перед Україною. Український націоналізм не понижував нічєї гідности, але він ставав рівночасно рішуче на сторожі гідности української людини. Український націоналізм вкінці відважно й одверто визнав, що доля української землі не буде вирішуватись в передпокоях ріжних „ансамблей”, а таки на полі бою, бо на полі бою вирішувалась доля всіх народів на світі.

Український націоналізм у його формі перед другою світовою війною був не так плятформою політичної партії, як проголошенням засад українського патріотизму, який одинокий був потрібен на те, щоби здобути Україні волю. Щойно

після визволення України відкривалося поле для українських політичних партій, а тим самим того поля до часу визволення України для них не було. І це було причиною об'єднаного фронту „патріотів партії”, яким така програма вибивала ґрунт спід ніг.

Рабіндранат Тагоре казав: це повинна бути моя мета завжди: тебе втілювати в чині моєму, знаючи, що твій дух подасть мені силу діяти”. Націоналізм казав, що з життя і дії українських людей і їхнього творчого зусилля мусить повставати невміруща книга про мрії України і тому він вважав, що факт існування десятка партій — явище не тільки не здорове, але й шкідливе. Що серед народу українського є різниці поглядів на різні справи життя — це ясне, але що не час і не місце у час всенародного поневолення втілювати різниці ці в „партії” — це також було ясне для кожного, не запамороченого партійною дурійкою.

„Наша справа добре стоїть” — магічна формула, якою наші партії любили чванитись. Сказав якийсь там посол в британському парламенті кілька слів — „наша справа добре стоїть”. Написала десь там якась газета на десятій сторінці щось: „наша справа добре стоїть”, — а тимчасом кайдани на руках, ногах і серцях українського народу все дужче затискалися і ніяк не хотіли легшати від тієї магічної формули.

Український націоналізм саме відважно скинув маску з тієї магічної формули. Він вказав, що українська справа може стати, але не від новинки в більшій чи меншій чужинній газеті, не з менш чи більш плаксивого вислову якогось

опозиційного посла в якомусь парламенті, але від чину української людини на українській землі. І для того чину, як садинокого засобу визволення, український націоналізм став мобілізувати український народ.

Що перша, світова війна застала Українців неприготованими — це факт. І що друга світова війна надходила, щоби застати нас знов неприготованими — це був другий факт, факт, проти якого ціле покоління збунтувалось і якому пробувало запобігти.

Звичайно, коли на якийсь нарід гряде катастрофа, то, якщо нарід цей хоче врятуватись, він збирає всі свої сили і могутнім зусиллям протиставиться тій катастрофі і виривається із неї. Коли ж нарід цей піддається нашептам ворожбитів і чекає якогось чуда, сам себе догризаючи сумнівами, то нарід той так і гине, не діждавшись чуда.

Між двома буревіями треба було найвищої мобілізації усіх сил українського народу, яка садинок могла дати йому спримогу встоятись. І ту мобілізацію взявся вивершити дух українського патріотизму, що поставив себе на місце отого провідника всенаціональної каравани, який навіть останнім зусиллям вказував би народові шлях не до соціалістичних, ліберальних, чи яких інших фатаморган, а до життєдайного джерела волі і правди.

ЛІРИЧНА ДИГРЕСІЯ

І вийшли вони на високу гору і глянули по світах довкруги. Немає такого, що не хотів би бути великим і немає великого, що не хотів би ще більшим стати.

Побачив мандрівник край садів вишневих і соловейків співучих. І чуто було соловейків, але їх самих не видно. І чуто було запах цвіту вишневого, але не видно дерев. Бо в повітрі висів смуток, як важка хмара.

І запитав він:

— Як жеж це так? Спів чуто, а пташини не видно?

А князь у відповідь йому:

— Як у людини розумної розум великий, але гордість і чвана мала, так і солов'їв: голос чудовий, а пір'я сіре. Як у павича нічого крім пір'я сорокатога, так у дурня нічого крім голосу потужного, як із бочки порожньої.

А мандрівник:

— Істинно, істинно, правди не треба розтрублювати трубами верескливими, бо вона і без розголосу найголосніша.

Сонце піднімалось усе вище й вище і мряки спливали геть. І як корабель з-поміж хвиль океану виринала з-між мряк смутку країна, якої і солов'ї розвеселити не могли. І побачили вони людей, що побрязкували кайданами, працюючи на полях безкраїх, обливаючи їх потом і болем. А

наставники стояли над ними із батогами товстими, довжезними, похльостуючи невільників по плечах. І невільників було багато, а наставників мало.

І дивувався мандрівник:

— Якжеж це так? Чому не зірвуться вони, щоби вільними стати?

А князь у відповідь голосом, що був повен жалю, як хмара повна води:

— Слухай: Гналось полем стадо баранів, а по-переду — баран найстарший. І добігли вони до ріки, а найстарший баран кинувся між хвилі, а за ним стадо. І всі потонули, крім найменшого, що по-заду підбігав. Переплив той на другий берег і, бекаючи жалібно, став оглядатися за провідником, бо сам не знав куди бігти.

А сонце стануло на полудень і наставники тоді засвітали. Невільники покинули знаряддя своє і посідали, хто де. І на хвилях вітру доносилися розмови їхні.

Казав один:

— Я за тим, щоби, як колись станемо вільними — поля ті по-рівні між нас поділити.

А другий:

— А я проти того. Я за тим, щоби кожному дати стільки, скільки він хоче.

А третій:

— Дурні ви обидва, я за тим, щоби нікому нічого не давати, а завоювати край сусідній, мешканців того краю за невільників взяти, а нам самим тільки з батогами в руках за наставників бути.

— Хто дурень? — зверещав перший, брязнувши кайданами.

— Хто дурень? — заревів другий.

І почепилися вони в бою завзятім. А решта невільників — колом біля них, вигукуючи верескливо. І билися вони, поки наставники не засвітали люто. Тоді всі вони, злоти й ненависти повні, голодні і змучені знов взялися за працю.

І сплеснув руками мандрівник:

— Погані мисливі, які сперечаються про поділ зайця, коли заяць іще живий. Бо заяць так і останеться живим, а мисливці з голоду помирають.

І сіли вона на горі тій високій, а задума, як тіль станула між ними.

І мовив князь:

— Чим вище пробуєш підлетіти до неба, тим дальше туди...

А надлетів орел ширококрилий і заклекотав:

— Коли ідеш вперед, не оглядайся. Що за тобою, ти і так бачив. Коли летиш вгору, не гляди в долину, а коли співаєш про красу, не гляди на бруд.

І полетів орел, піднімаючись вище й вище.

І казав мандрівник:

— Хто хоче знати правду — мусить пізнати брехню. Бо коли б не брехня, чим була б правда? Хто тішився б сонцем, коли б воно не заходило і хто цинив би мудрість, коли б усі були мудрі? Хто любить розумом, а думає серцем, той, як нетля нічна: попаде на вогонь і згине. Як ті в долині: не ворог їх ворогом, а вони самі собі ворог, бо як би не ворог, то вони так позабигвали б себе, над долею своєю сперечаючись.

І надлетів метелик багатокольоровий, як ку-сень веселки летючий, сів на пуп'яшок гірської квітки і мовив:

— Коли хочеш веселитись сьогодні, не думай про завтра, бо завтра умреш і думка та заб'є радість твою.

І шукав він меду на пуп'яшку, а не знайшовши, пхекнув:

— Ото й квітка!

І полетів даліше.

А мандрівник мовив:

— Не шукається меду у пуп'яшку, бо меду не знайти там і пуп'яшок згине. Не жати бо збіжжя недоспілого, бо збіжжя змарниться і хліба не буде. А жнеться збіжжя золоте, поспіле і хліб буде запашний, багатий. І хто не мислить про завтра, для того нині смерть.

А з-під каменя, що між соснами, вуж гірський, цяткований зашипів:

— Не говори, про що думаєш, і не думай, що знаєш. Коли хочеш жити вигідно, жий, як вужі і гадини. Коли ж про мислі свої кричатимеш, навіть дурний крілик змудріє і стежкою твоєю не побіжить. Чому жити тяжко, коли можна жити легко? Пощо ревіти, як лев, щоби усе живе тікало, коли можна причаїтись і бути ситим чужою дурнотою завжди?

І підняв голову свою з задуми князь і сказав:

— Коли б не було багна, де жаби виводилися б? Чи могли б вони жити в холодних хвилях гірського потока? Як би не було хмелю, чим підхмелитись? Коли хтось упав, він може встати. Але горбатий ніколи не напростується. Трудящому все праці замало, а лінтяй завжди змуче-

ний. Щоби бистрий кінь із бистрим в пару, тоді і дорогу пройдуть і воза не поламають... Я пригадую давні роки, коли волосся мое не було срібним. Тоді мав я приятеля доброго, щирого, а чи може бути більший скарб, як дружба вірна? Мій приятель мав ясні очі, а в кого очі ясні, в того душа чиста. Чи ж може бути щось чистішого від чистої душі? І нас обох те саме боліло: що на світі бур'яну забагато завелось. І заключили ми побратимство вічне: не спічемо, поки не загине зло. Осіддали ми коней наших бистрих і рушили в дорогу. Що біле, хай біліє ще більше, а що чорне, хай його ніч покриє навик. Не можна двома дорогами йти, бо одна з них уперед, а друга до-заду. І не можна сіяти кукілю, щоби пшениця родилася.

І чвалали ми полями розлогими, на яких бур'ян розвівся страшенний і казали ми хліборобам:

— Ставайте з нами до праці, бо коли не прополомо бур'янів, вони хліб заглушать. І чим насититесь, коли замість хлібів — бур'ян?

І казали вони:

— Чи бува не божевільні ви? Чи бачив хто поле без бур'яну, а скатерть без плям?

І казав я приятелеві своєму:

— Не страшно, коли людина в болото впаде, але страшно, коли вона болото полюбить і домом своїм назве.

А мій приятель потакнув:

— Не страшно дійсно, коли бур'яни на полях, бо поля переореш і бур'ян пропаде. Але страшно, коли душа байдужністю заляже, бо чи є плуги, що серця переорали б?

І їхали ми даліше. І побачили ми ріку, що через береги виливалась, бо русло її старі колоди загатили. І казав мій приятель:

— Зберім тих, що в хатах, бо вода залле їх і потопить.

Під'їхали ми до хат і кричали:

— Люди добрі, виходьте, небезпека грозить і вам, і дітям вашим!

А вони сиділи за столами, що повні напиків і свинини, а очі їхні були мутні, як болото в калабані.

І глузували вони, не глянувши навіть на нас.

— Божевільні ви, далеко ще воді до наших хат, а коли ж її і забагато збереться, то вона сама рознесе колоди і попливе руслом своїм. Навіщо нам пир наш переривати. Жиємо раз, а повинь у нас що-року.

І казав я, коли ми в розпуці від'їздили від хат і, станувши на горі дивились, як щораз більше бурхливо підіймалися хвилі ріки:

— Пощо рук, коли робити не хочеться? Навіщо розуму, коли думка вмерла? Серце створене, щоби любити, а душа, щоби вірити, а коли ж ні серця ні душі — то тільки кусень м'яса здатний кровожадним звірам на поживу.

А води під хати підпливали. І хвиля велика надбігла з гір, і вдарилась об хати, що затріщали від жаху. А ті, що бенкетували, через вікна стали вискакувати і верещали страшними голосами:

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

І ніхто їх порятувати не міг, бо як рятувати такого, що сам себе погубив? І були вони, як тріски розколеного громами дерева, раз на дні,

а раз на верху розшалілих хвиль. Бо не має ря-тунку, хто смерть собі сам написав.

І так переїхали ми краї два і запал наш пригас, як ватра без дров. Бо як немає диму без вогню, так немає вогню без дров.

І приїхали ми в країну торгівців. Склепи були там повні всячини і золото дзвеніло від сходу до заходу, і від заходу до сходу сонця. І все в країні тій було золото. А найстарший купець, побачивши нас, закликав:

— З якого то убогого краю прийшли ви, що сідла у вас шкурятяні?

І вклонився мій приятель гідно і мовив:

— Не все золото блищить, як не всяка шкура дешева. Не кожен багатий, в кого золото, бо коли всі мали б золото, то чим було б золото?

І сміявся купець, що найстарший, побренькуючи дукатами:

— Мусів ти кілька років переспати в замку якімсь зачарованим, коли не відаєш, що світ перемінився. Що колись було камінь, сьогодні глина, і що було глина — стало порохом. І все пиши за золото купиш.

І сказав я купцеві балакущому:

— Дивна мова твоя, владарю золота. Все, кажеш, за золото купити можна, а от кажу тобі, ні мене ні приятеля мого за золото не купиш.

І зареготався він, а відгомін понісся світами.

— Хоч кінь твій і зброя на нім не багато варті, але я поб'юсь із тобою об заклад: не повернеться сонце тричі, як котрогось із вас я куплю.

І глянув я в очі приятеля мого, а очі його були, як блакить.

І сказав я:

— Приймаю заклад твій купче, але не тому, щоби виграти тисячу твоїх дукатів, бо те, чого я шукаю, не за дукати купується.

І сплеснув руками купець, що найбагатший і слуги з'явилися і попровадили нас до замку. Стіни там із мarmору, а підлоги із щирого золота. Вікна із кришталю прозорого, а свічки в світицях ясніші від сонця.

І посадили нас за стіл і зачали пир.

А обслуговувала нас дочка купцева, краща від весни і веселіша від сонця.

І мовив купець, чашу кришталеву вгору піднявши:

— Пощо воювати за те, що купити можна? Пощо мріяти про те, чого немає і навіщо журитися тим, що проминуло? Краще ж бо гарно жити, чим славно вмирати. Хай вічно триває край мій, край шумливої радості й щирого золота.

І піднялися гості й випили вино.

А я подумав наголос, щоби всі чули:

— Шумлива радість минає, як вітер, а що вітер, як він ущухне? Не продавець же купує і не покупець до голосу крикливого прислухатись. Що було те й є, а що буде, те вже було. П'яний усе подвійним бачить. Речі вартісні не тому, що верескуни їх вартість викрикують по ярмарках велелюдних, а тому, що на ярмарках їх немає.

А мій приятель, що то йому дочка купцева вино підливала, сказав тихо:

— Пощо їх ображувати? Їм вільно мати мудрість свою, так як нам нашу.

Я глянув на нього зором тривожним:

— Відколи ж то зачали ми рахкання жаб співом називати? Коли хтось зло чинить, він може не знає про те, але коли хтось бачить, як зло чиниться і не противиться, він подвійний злочинець: за себе і за тамтого. Тільки зизоокий глядить у різні сторони. Хто має очі прями, хай глядить прямо.

А купець, що найбагатший, засміявся гучно:

— Дивна твоя мова, чужинче. Але ти хіба ще із того покоління, що замість у ватранах вогні палити, в очах і серцях своїх їх розпалювали і тому згоріли на попіл. Ти один, а нас багато. І хоч би ми й малі були, так знаєш: малі цуцики і великого пса загризуть.

А я у відповідь:

— Може й загризуть, але через те великими псами не стануть. І вірю я, що розумних мало, а дурних багато, але не вірю, щоби з сотні дурнів одного мудреця можна було зробити.

А гості пирували і вино лилося запашними ріками.

І коли вечір надійшов, купець сказав:

— Ходи зі мною, покажу тобі країну мою.

А я:

— Мій приятель змучений, а ми ніколи не розстаємося.

І знову засміявся купець:

— Немає на світі нерозлучности. Все, що злучене, може розлучитися і все, що ясне чорніє. Чи не чорніє вогонь, щоби димом стати?

Глянув я на приятеля мого, але він уже спав.

І вийшли ми на вулиці золотого міста.

Діти гуляли по вулицях, хоч година пізна була. І дивувався я:

— Як жеж це так? Дітям час бути в ліжку, а не на вулицях сновигатися.

А купець, подрапавши бороду свою, мовив:

— Хто хоче довго жити, хай мало спить. Бо яке ж то життя, коли його проспалось? Хто скоро зачинає жити, житиме довго, а хто скоро пізнає, де радість — скільки радості зазнає він?

І ще більше дивувався я:

— Коли діти стануть старими, то що будуть старі? І яке буде вино, коли воно не вистоїться?

І ввійшли ми в вулицю п'яниць. І всі там були п'яні і верещали захриплими горлами своїми, аж вікна дзвеніли.

І казав купець:

— Глянь і побачиш мудрість купецьку. Заводи, в яких вони за дня працюють — мої, і винарні мої, — все це моє власне: що за дня зароблять в заводах моїх, то вночі проп'ють в винарнях і все золото назад до скарбниць моїх повернеться.

І скрикнув я:

— Як жеж це так? Хіба задармо вони в тебе працюють?

А він:

— Дивний ти! Чи не такий коLOBіг нашого світа? Чи не з землі повстали ми, щоби до землі повернутись і чи не сходить сонце уранці, щоб увечір зайти? Чим був би хмель, як від нього не крутилася б голова?

І йшли ми далі, коли ж защеміло серце моє, як від удару гострого ножа.

І оглянувся я, але нічого, крім золотих вулиць не бачив.

І побачили ми чоловіка, що відкривши вікна своєї хати, червінцями розкидав по вулиці. А люди малі й великі, старі й молоді кидалися за ними прожогом, вигукуючи всіма голосами.

І кричав той:

— Беріть, коли дають і тікайте, щоби не відібрали. Бо що було дане, буде відібране, а що відібране, це не повернеться вже ніколи.

А на другім кінці вулиці стояв нагий і танцював.

І голос його був, як брязкіт бляхи.

— Нагота моя безсоромна, але чи не безсоромні одяги тих, що за кривду людську одяги ті купують? І чи є одіння, щоби наготу душі обшло? Я був багатий і я є бідний. Я мав усе, що бажав і не маю нічого. А що те, що ви маєте? Дим, як і мое було димом.

І він впав на дорогу і бився, зойкаючи божевільно.

І стали ми повертатись до замку купця.

І коли ми ввійшли туди, я побачив приятеля мого, що сидів на троні золотім, а купця дочка сиділа у стіп його, поклавши голову на коліна йому. І очі його були блудні, а голос не той.

— Що з тобою, приятелю мій? — скрикнув я, а з серця мого кров потекла.

А він:

— Сідай біля мене, будемо панувати разом. Доволі вже за вітрами вганятись, коли вітри без початку. А що без початку — те й без кінця. Не ми садили бур'ян, не нам його виполоти.

І реготався купець.

А я в розпучі закричав:

— Навіщо ж ми братерство заключували? Навіщо ж ми обітниці великі складали?

А купець тоді сказав і голос його був страшен:

— Братерство заключається на те, щоби його зривати, бо що зривав би ти, як би не воно? Обітниці складаються, щоби їх не дотримувати, бо хто в обітниці вірить, той як дитина.

І регіт купця як бич шмагав серце моє і я залишив коня свого із зброєю і утік із країни тої проклятої.

І вислухав мандрівник оповіді князя і сказав:

— Болюча історія твоя, правда це, але чи не мусиш ти вколотися, заки цвіт рожі зірвеш? І чи бачим хто кущ рожі без колючок? Не купці творять світ, а світ створив купців. І такі вони, як світ. Як даремно між злодіями добитися чесного торгу, так даремно від вовка ждати, щоби він ягнят стеріг. Не те залізо тверде, що гнеться, а те, що його нікому не зігнути. І не той лицар, хто гнеться, а той, хто зломиться, не зігнувшись.

Аж нагло крик страшений донісся із країни, що в долині, із країни вишень і соловейків. І побачили вони невільників, що солов'їв з-поміж купців вилловлювали, верещучи несамовито. А наставники покрикували:

— Ловіть їх, вони вам про те співають, чого нема!...

І ловили невільники власних своїх солов'їв і горла їм роздирали, в болото кидаючи замучених пташат. І кричали:

— Пощо ви, солов'ї божевільні, співаєте про гайбутню радість, коли ми потом сьогодні обли-

ваємось? Ви глузуєте з нас, прокляті, так глузуйте в болоті під ногами нашими...

Наставники сміялися і коли невільники вже всіх солов'їв видушили, знов цвягнули батоги і ряди невільників подалися в глибину країни, де хати їх нужденні стояли.

І встав мандрівник і сказав:

— Так довго їм в неволі гнити, доки вони солов'їв власних не розумітимуть. Бо в чий душі солов'ї віри не співають, той і ласки життя не розуміє. Хто має вуха на те тільки, щоби бруд гам збирався, — той не почує, що чути треба. Бо треба слухати не гуркоту возів, що близько, але, вухо приложивши до землі, вчувати прихід гого, що далеке. Бо бачиться те, що є, а віриться у те, що буде. Бо минуться і купці і пияки, пропадуть віроломники й облудники, зігніє бур'ян і лобода, а буде, що було, відколи вічність, і що буде, доки вічність.

І подалися вони далше.

А князь сказав:

— Слова твої, як холодна вода на гаряче чоло. Благословен будь, коли прийшов до мене.

І пішли вони до країни молоком і медом текучої і кадилом обвіяної.

Мое покоління, переживаючи на власній шкурі усі „блага” поневолення, гарячково шукало відповіді на настирливі питання, що нуртували в цілому українському народі, питання, де саме лежали причини невдачі української революції 1917-20 рр., причини такого нечуваного розгрому великої нації. Бо без ясної і рішучої відповіді на ці питання даремно було мислити про створення якоїсь позитивної програми, яка забезпечила б український нарід перед подібним розгромом в недалекому майбутньому.

Очевидно, спогади учасників і очевидців тих змагань були саме джерелом, куди треба було сягнути, щоби могли дати відповідь. І з відповідей тих виростали виразні резолюції, що й стали основою світогляду націоналістичної епохи.

Один із співтворців і співкерівників визвольних змагань І. Мазепа каже: „Двохсотлітна московська неволя скалічила український нарід: знищила його нормальну соціяльну побудову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян” 1).

Зовсім згідно із указом Катерини II. про зруйнування Січі: „Повідомляючи наших вірних і палко люблених підданих про всі ці обставини (зруй-

нування Січі) оголошуємо, що Січ Запорізька більше не існує, ні її старий устрій та, що козаки того імені **вимерли вже назавжди**, а їхні землі та природні багатства призначуємо слухняним вірним підданим, працьовитим і корисним для Росії, про що уряд Малоросії видасть розпорядження. Начальникам тих чудових околиць ми вже наказали з особливою пильністю оберігати встановлене благо”.

Чому Катерині бажалось, щоби Січ „вимерла назавжди”? Бо, як пише історик: „Поволі, але послідовно й уперто, колишній орден лицарів-очай-духів, перетворювався в упривілейовану клясу в громадянстві, створеної тим орденом автономної республіки. На півдні України почала стабілізуватись ніби якась незалежна держава, якої демократичному устроєві не було пари в сусідів. Якраз цей устрій і примара стабілізації незалежності Запоріжжя стали сіллю в оці царського уряду” 2).

Вороги українського народу знали, що головним і найпершим їхнім завданням не тільки відрізати народові тому голову, але й уважати, щоб голова та не відросла, бо з „етнографічною масою” кожному легко собі дати раду. І до винищення того вони бралися подвійним способом: вириваючи що-найбільш видних провідників, які раз-по-раз із народної гущі виростали, кидаючи їх до тюрм і висилаючи на заслання, а також на-тровлюючи малосвідому частину тієї „етнографічної маси” на своїх „панів”. Так повстало, накинене чужинцями, найтрагічніше гасло, яке знає наша історія, а яке, вложено в „Україна без холопа і без пана”, зробило більше спустошення

в духовости українського народу, чи щонебудь інше в історії. На протязі історії слово „пан” стра-тило своє первісне значення і стало синонімом кожного не-фізичного робітника. Так український на-рід, позбувшись своєї родової шляхти, а від-так стративши з ласки Катерини свою нову ко-зацьку еліту, не виплекав на те місце верстви, яка могла б обняти провід, яка могла б двигнути по-неволену масу до вільного, чоловіко-подібного життя.

Ворог досягнув першої своєї цілі: обезголо-вив Україну, зробив із неї „селянську націю”, ви-нищив українських „панів”, але український „хо-лоп”, як був „холопом”, так і таким залишився. „Селянською нацією” керували російські полі-тичні партії. „Загальна кволість українських на-ціональних сил в однаковій мірі виявлялася так в українських масах, як і в українському провіді. Найбільшою хибю провідників Центральної Ра-ди було те, що при всіх щиро-патріотичних по-чуваннях вони всетаки не мали ясного пляну і твердої волі. Центральна Рада майже весь час плелася слідом за революційними подіями” 3).

Окалічення української народної маси і полі-тична незрілість людей, що попали в провід революції, це головна причина невдачі наших ви-звольних змагань. Окалічена народна маса в тих революційних обставинах не потрапила вже ви-дати з-поміж себе нового Хмельницького; а за-лежність, ідейна залежність тодішніх провідни-ків від „російської демократії” стала перешкодою для них схопити революцію в руки і покерувати нею.

„Не було випадком те, що багатьом нашим великим мужам не пощастило закінчити будови держави: бракувало вміння спільно думати, чинити, жити, особливо в переломові моменти боротьби. Кожний більше дбав про свій власний світогляд, чим за вічні бази існування народу” 4).

Забракло того, що саме хотіла знищити нещасна Катерина: „На чолі запорізької адміністрації стояв... кошовий отаман, оточений діловим, старшинським штабом. Ніби президент республіки в часі миру, він ставав диктатором з правом життя і смерті в час війни” 5).

Учасник визвольних змагань пише: „Минав 1918 рік та наближався 1919. Ми тоді були святі, непорочні й блаженські... Були ми демократичні, революційні й федеративні, а головне — соціалістичні. Нікого перед „доконані факти” не ставили, масонерію пестили, як любку, а себе підставляли під „доконані факти” всякому, хто „мав охоту”.

Правда ми тоді „доконали” були гетьмана Скоропадського, але не „фактом”, а випадком. бо „факт” був у німецькій революції.

Доконавши гетьмана Скоропадського, сіли ми в Києві. Та й розпочали наради, засідання, розмови, перемови, торги й конференції. А большевики, тимчасом, зібравши на наших кордонах добру кількість різної голоти, напали на Україну. Поллялася кров, запалали оселі й застогнала наша земля. Доконавши Болбочана, большевики взяли Харків на другий день Різдва, а на другий день нового, 1919 року здобули Полтаву.

В Києві наради, засідання, конференції, розмови й перемови тривали далі. Уряд, с.д., с.р. та

с.ф. навіть сльози пустив, реагуючи „достойно” на пожежу. Прем'єр В. Чехівський, від котрого вже тоді пахло ладаном, не міг „повірити, щоби на нас напали соціялісти”. Не міг повірити й В. Винниченко.

— Не може бути, щоби російська демократія пішла на нас війною. Це якийсь трагічне непорозуміння. Треба його вияснити... Треба послати делегацію в Москву... Хай вона впевниться, чи це й справді вони воюють... — казав він.

В. Чехівський, як і всі соціал-демократи та й більшість соціялістів-революціонерів із соціялістами-федералістами за жадну ціну „не хотіли” війни з большевиками. В. Винниченко вважав пожежу на Україні за „московську шутку”. А С. Петлюра кидався в безсиллі на всі боки і грозив ультиматами, як не буде оголошено війну, але... почали складати делегацію. Та кого послати, як ніхто не хотів їхати? Звернулися до Рафеса, московського агента, а Рафес поставив умову: розпуск Січових Стрільців, воля комуністичної пропаганди, вся влада радам робітничих і солдатських депутатів...

А большевики все грізніше і грізніше обхватували Україну. Ставили молоду державу перед „доконаним фактом”. Цей „факт” приймав страшні розміри, грозив затопити в крові навіть майбутнє народу, а в Києві йшли наради: Що робити? На місцях ніхто не міг одержати ніяких директив. Люди благали, як поступати, а їм відповідали з Києва: Робіть, як вам вигідніше, тут бояться проливати пролетарську кров Лотишів і Китайців. Наради продовжувались. Делегація клеїлася, а Україна кривавилась безборонна.

5. січня прем'єр В. Чехівський додумався до „геніяльної” речі: послав ноту Чічеріну, запитуючи, з якою метою большевики наступають на Україну? Наче наступати війною є те саме, що ризи носити. Це клясична нота, нема їй рівних в світі. Бо Чічерін відповів глуфом. Та 9. січня послала ноту й Директорія, грозячи оголосити війну тим, які вже 16-ий день палили й різали Україну.

І лише 16. січня було оголошено війну большевикам!!! Українська армія стратила 23 дні ініціативи!!! Стратила 522 години часу в війні!!!

Большевики поставили Україну перед „доко-
наним фактом”, який триває й досі! 6).

Так як колись Катерину кололо в очі повстання нової української провідної верстви на Січі, так новітнього Рафеса кололи під бік Січові Стрільці, які за свідченням учасників являлися одинокою здисциплінованою силою, яка мусіла приборкувати різних розперезаних Наливайківців і тим подібних оп'янілих степовиків. І чи диво, що такі Наливайківці прийняли Січових Стрільців за Чехословаків? Чому? Бо: „де ж то? В той час, коли „воля” панувала на Україні, являється сотня здисциплінована, слухняна, з поняттям порядку, споена одним духом, без жадоби грабунку й насильства. Це не могли бути Українці в понятті місцевого населення: це мусіли бути тільки чужинці” 7).

І так стала на весь ріст причина невдачі і наших визвольних змагань. Причина, започаткована указом Катерини, а докінчена провідниками „братнього російського пролетаріату”. Знайшовши відповідь на основне питання, український

націоналізм шукав способів, як би тому протиставитись, протидіяти. І так націоналістичне покоління пішло із смолоскипом жагучої національної свідомости в народні маси. В глибину народної гущі, розганяючи хмари нанесеного чужинцями псевдо-соціалістичного, псевдо-демократичного чаду, вияснюючи українським масам, що передумовою соціального визволення є визволення національне, що не „братній пролетаріят” і не ефимерна світова „демократія”, але зброя і кров української людини може людині тій принести волю. Українське націоналістичне покоління, кладучи натиск на визволення своїми власними силами, кляло перед очі приклади, історичний гіркий досвід розвалу всяких надій на ту „світову демократію”, яка підпирала Денікіна, Врангеля, Колчака і всякого іншого авантюриста, тільки не відважилась ніколи підперти справедливих стремлінь українського народу. Він ніс у маси самосвідомість, самоповагу, відроджував свідомість свого власного призначення і власного місця на землі. Український націоналізм рішуче відкинув втручання в українську духовність якої-небудь чужої політичної мислі, навіть коли вона прикривалась широченними шараварами й малиновим прапором. Український націоналізм вкінці, показуючи приклади з вакханалії політичних партій у час революції, доказував, що в час поневолення немає місця для десятка партій, немає місця для соціалістів, демократів, не-демократів і ще кого там, а є місце тільки для українських патріотів, які добро нації кладуть вище від своїх програм, бо тільки запевнення волі цілому наро-

дові дасть змогу запевнити щастя його поодиноким клясам, чи верствам.

„В житті великі ідеї здійснюються мечем. Тому для здійснення наших основних завдань Україна наказує нам змилітаризуватись і дисциплінуватись. Більше ніж перед іншими народами перед нашою нацією стоїть проблема-наказ: або дисциплінуватись, або програти” 8).

А чейже український нарід все ще знаходився в війні проти загарбників. Ніякий український уряд не підписав миру і тому то саме в Україні мусли обов'язувати закони війни. Замість українських регулярних армій зачали діяти українські підпільні сили, які продовжували розпочату боротьбу. Носієм тієї боротьби став український націоналізм, отой викристалізований український патріотизм, що, ввійшовши в народну гушу, розпалив вогонь національної свідомости до небувалої сили. А стремлячи непохитно до сповнення завітних мрій українського народу, він, націоналізм, мав право вимагати повного об'єднання, повної дисципліни, без якої, як каже герой Зимового Походу. ген. Омелянович Павленко, неможливо і думати про перемогу.

І саме те стремління українського націоналізму викликало спротив так званої „демократичної” більшости, отої самої, яка, за словами І. Мазепи, „тягнулася в хвості революції”, а яка із минушини нічому навчитись не хотіла, тільки дальше пробувала вести нарід своїми манівцями.

Здавалося б, що після визвольних змагань, після всіх, так численних, спроб українських урядів і армійських команд знайти спосіб життя, „модус вівенді”, із ріжношерстими ворогами У-

країни, яким буде для кожного, що ворог, чи він білий, червоний, чи біло-червоний, ніколи приятелем України не стане. Однаково ж і після 1920 року прийшлося пережити ще одну спробу збанкрутованих кандидатів в провідники народні, — пхнути націю в пропасть. „Данс макабр” сатанинського не-омосквофільства був яскравим прикладом того, що деякі люди ніколи і в ніяких умовах не можуть нічому навчитись. Поїхав на Україну батько Грушевський, отой великий учений наш, якого не знати, яка нечиста сила заставила політикувати; поїхав В. Винниченко ще раз пробувати, чи то була не „русская шутка”. Забувся весь досвід, трагічний досвід визвольних змагань, який наглядно і сліпому повинен був показати, що Україна не може бути сяка, чи така, а тільки **одинок: українська**.

На щастя, в тім часі, коли так звані „батьки народу” все ще хитались раз у ліво, а раз у право, вже розпалювався в народній масі новий вогонь національного розбудження. Це національне пробудження було ділом нових народних провідників, які виростили не в затишних кабінетах музеїв, чи бібліотек, але в розпалі боротьби з окупантами. Розпалювався чимраз дужче цей безкомпромісовий вогонь боротьби із ворогом, боротьби всіми засобами і на всіх площинах. І це була практична відповідь на настирливе питання про причини невдачі наших визвольних змагань.

Причиною її була загальна несвідомість обезголовленої нації, наявність провідників, що „воліклися в хвості революції”. На місце того всього приходив розпалений патріотизм народу і верства народних провідників, які, може часами за-

надто нагально, але всетаки рішуче хотіли відродити голову нації, без якої тій нації даремно було й мріяти про визволення. Бо без своєї провідної верстви ще ніякий нарід у світі не визволився. Саме брак її, брак отих запльованих під ворожими нащептами „панів”, був одною з причин нашого розвалу.

Як вияв неорганізованої волі народних мас, повстанський рух (в час визвольних змагань — примітка моя — В. Л.) мав стихійний характер і ніколи не визначався сталістю своєї ідеології. Кожний отаман у своєму селі, повіті чи області діяв самостійно, без спільної програми, пляну, тактики. Тому при низькому політичному рівні місцевих повстанських ватажків, які часто не вміли навіть грамотно висловити своїх політичних вимог, хаос ідеологічних хитань був типовою рисою селянських повстань в Україні”9).

Пізнавши оті всі причини невдачі, український націоналізм пробував зарадити їм на майбутнє і для того майбутнього приготувати нарід. Націоналізм охоплював маси, давав масам тим дисциплінований провід, він старався покрити країну залізною дисциплінованою сіткою, яка в відповідний час зуміла б дати собі раду з усілякими Григоріївими, Махнами й іншими ватажками розбурханої анархії. Ми знаходились у війні, а в війні є військовий провід. А військовий провід звичайно не знає дебат і дискусій, тільки приказ і послух.

Бо Україна знаходилася в війні, в найстрашнішій війні, яку знає історія людства. І чи в такий час не треба було всіма силами працювати для досягнення якнайповнішої національної дис-

ципліни, замість роздрібнювати народну енергію на соціалістичні, демократичні, чи які там атоми? Чи не треба було використати кожен можливість, щоби народові тому відросла відрубана ворогами голова, якої брак так дошкульно дався знати у час революції?

Тому український націоналізм, отой пробуджений голос українського сумління, був проти того, щоби діяльності так званих партій надавати більшого значення, чим їм належало. Він був проти того розбивання тими партіями національної енергії на атоми в час, коли тій енергії треба було якнайбільше скупчуватись в тотальній боротьбі за існування. І це саме було причиною, чому патріоти партій були проти повстаючого українського патріотизму, який мав відвагу **біле називати білим, а чорне — чорним**, і який віру ту свою скроплював кров'ю своїх передових людей.

Це ж бо в вогні боротьби виростав новий **нарід, нарід свідомий, нарід дисциплінований**, нарід, який знав, чого хоче, а рівночасно в тих вогнях виростав провід, нова провідна верства, яка не була зачаджена димами ворожих „ізмів”, а яка була більше задивлена в візії княжих дружинників, які вміли нарід вести до світлих перемог і під яких проводом український нарід не був найбільш потоптаним народом на світі, але народом знатним, в сторону котрого звертались погляди культурного світу. Зі всіх „ізмів”, що прогоріли в вогнях тяжкої проби, виростає один найбільший, найсвітліший, незаперечний „ізм” — **українізм!**

І так, як колись бунтована ворогами чернь ішла з косами проти своїх „панів”, так тепер українська анархія пробувала бунтувати нарід у-

країнський проти „паничків”, „студентиків”, „клерикалів”, і „фашистів”, які скорим темпом виростали, щоби народові відростити відрубану голову.

Так, сягнувши до джерел, моє покоління стало знаходити відповіді на ті настирливі питання, що нуртували в усіх серцях і душах.

Деякі люди поповняли одну засадничу помилку: український націоналізм це не нова партія, що думала б здобувати для себе мандати в окупантських парламентах. Український націоналізм — це була та мудрість своя, українська, яка пробуджувалась із вікового сну. Таксамо не треба звужувати цієї збудженої ідеї до Організації Українських Націоналістів, бо дух націоналізму захоплював собою такі широкі маси, які напевно до ОУН не належали і ніколи туди не поступили б.

Кожна ідея проявляється у різних формах, і в чим більше формах вона проявляється, тим могутніша вона. Український націоналізм розгорювався і там, де може ОУН своїми клітинами і не сягала. Українського націоналізму, як пробудженого і наповненого новою силою українського патріотизму, вороги дошукувались всюди, де українська людина виривалася з-під духової опіки чужинців. Оце почуття, ота свідомість **гордо-го українства** розгорілась так широко, що, може і несвідомо, проявилася навіть у деяких діях зрадників українських, отих всіляких Скрипників, яких ворог ліквідував не за що інше, як за „націоналістичні ухили”.

Відомий письменник-комуніст Іван Ле допустився такого ухилу в своїй відомій книжці „Роман Міжгір'я”, який напевно був подуманий ним,

як велика гльорифікація „достіжений комунізма”. В посушних азійських околицях експедиція буде кольосальні споруди для наводнення тих околиць і для перемінення їх в урожайний рай. Очевидно, надхненником того проекту є комуністична партія, очевидно, всі, що реалізують цей проект є комуністи, але вистарчило, щоби Іван Лев творчим розпалі показав головного інженера, хоч комуністом, але й Українцем, щоби твір цей нап'ятновано і вичищено, як просякнений „націоналістичним ухилом”. І не диво: цей твір, мимо всієї комуністичної невинности показував, що „паном” може бути й Українець, а це розпалювало національну гордість Українців, тих самих Українців, яких „старший брат” століттями вчив, що український нарід — нарід без „пана”, а паном може бути тільки „старший брат”.

І коли зрозуміло, чому проти того націоналізму в усіх його проявах скажено виступили вороги України, так не відомо, чому проти нього не менш заїло виступали й свої рідні чорнокнижники. Замість поставити крапку над „і”, українські соціялісти не хотіли ніяк визнати своїх промахів у час революції, а навпаки своєю демагогією хотіли й дальше вдержатись на провідному місці. Ось читаємо: „На прапорах української революції перед народними масами видніли два многомовні кличі: „За землю! За волю!” Вони притягали народні маси, як магнет” 10).

Як то оті „соціялістичні кличі” притягали маси, свідчить співтворець визвольних змагань: — „Перевага російських політичних партій була в той час характеристичним явищем по цілій Україні. Це творило величезні труднощі для переве-

дення в життя навіть найменших українських до-
магань... Вплив російських політичних ідеологій
панував також на українському селі" 11).

Не помагали „гасла, як магнет”, бо російські
соціялісти завжди вмiли своїх українських коле-
гiв перелiцитувати саме нiчим так умiло, як гас-
лами. А коли отой „братнiй російський пролета-
рiят” видумав диявольське „грабi награвльон-
ное”, то ним пiслав раз на все своїх українських
колегiв на склад. I тому подвiйно дивно було, що
i в часi мiж двома вiйнами нашi соціялісти тiль-
ки змiнили „російський пролетарiят” на „свiтovu
демократiю” i дальше зi своїм „без холопа i без
пана” торочили теревенi про „суспiльство, яке ко-
лись прийде”, коли то „будуть правити не оди-
ниці, а цiлий нарiд”. Так як би перед тим уже не
було колективної Директорiї, яка нiколи в жад-
нiй справi, не могла договоритись, а якої одні
члени тягнули до лiса, а другi до бiса, разом же
тягнули корабель української долi у пропасть.

Найцiкавiше, що найголовнiшим аргументом
наших соціялістів проти наступаючого націона-
лiзму було iстеричне таврування того руху „фа-
шистським”, „антидемократичним”, „назадниць-
ким”. „Клерикалізм” у наших соціялістів — це
був поворот українських мас до Бога вiд якого
тi маси вiдтягнув був революцiйний хаос. А вся-
ка дисциплiна, всякий лад i порядок — це „фа-
шизм”. Так як би нiхто не пам'ятав отой славу-
тної „демократiї”, яка панувала в Україні пiд ре-
жимом соціялістів.

Про ту „демократiю” свiдчить iсторик, безза-
стережний український патрiот, який у час пану-
вання наших соціялістів закричав голосом розпу-

ки: „...Припиніть безглуздий терор і забезпечте фактично примітивну політичну волю для всіх горожан України, від правих гетьманців до лівих соціал-демократів включно, — тоді тільки появиться спільний ґрунт для співробітництва всіх чесних людей України, тоді може врешті буде знайдений той міжклясовий компроміс та середня державно-творча лінія, без котрої оце вже два роки б'ємося як риба об лід, кров'ю і руїною значучи свій шлях до визволення”¹²).

Отак то помимо концентричного наступу ріжношерстої „більшости”, український націоналізм ставав політичною вірою широких мас народу. Нарід зачинав розуміти, що не „земля” є підставою для осягнення „волі”, а що без „волі” даремно ждати „землі”. І нарід побачив, як націоналістичне покоління, запалене тією новою вірою, тим великим своїм післанництвом, стануло попереду історичного маршу. Це почуття післанництва зривало духові пута, наложені на серце й душу нації, визволяло націю до нового лету, до нового зриву. Це почуття можна назвати новітнім месіянізмом, про який говорить В'ячеслав Липинський: „Почуття поваги до себе даної провідної верстви в дальшій розвитку приймає дуже часто форми ідеї національного післанництва. Суть тієї ідеї лежить у тому, що дана провідна верства, а за нею ціла нація, вважають себе покликаними тими вищими силами, в які вони вірять, до виконання наказів тих сил. Ідея післанництва відіграла величезну ролю в повстанні і розвитку всіх державних націй, тобто націй, які потрапили свої національні хотіння зреалізувати. Деякі наші публіцисти, здеморалізовані власним

безвір'ям, або постійними змінами своїх вір висмівають ідею післанництва, як специфічно московську або польську прикмету. Вони не знають, що проявів месіянзму маємо в історії людства стільки, скільки було і є на світі великих державних націй. Чи це буде найбільш, завдяки Біблії, відомий месіянзм колишнього ізраїльського народу, чи месіянзм старинних Греків і Римлян, чи новітніх англійських пуритан, що себе за націю „святих” уважали, чи месіянзм германський, італійський, московський або польський — скрізь ми бачимо в ньому прояви одного й того самого почуття національної самопошани, національної гордості, виявленої в великим творчим пориві провідної верстви до здобуття для своєї нації окремого, Богом і людьми оправданого місця на землі” 13).

Такий же порив націоналістичного покоління двигав нарід із упадку, приводив перед очі національне призначення, а надаючи тому народному зривові залізно-здисциплінований провід — рівночасно не дозволяв національній енергії самоспалюватись у тисячах відірваних бунтів, „селянських повстань”, яких дія кінчалася б з пограбуванням фільварку, чи спирт-заводу.

Там же рівночасно виростав новий провід, нова провідна верства, яка не сновигалася в хвості народних мрій, але вела перед в кожнім почині і кожній мрії.

І так, сягнувши до джерел історичних поразок України, націоналізм на місце розбещеного самсобіпанства, на місце обезголовленої України 1917-18 років, клав світлий образ держави, яка в минулому була світилом Сходу Європи.

І тому, коли надходила світова заверюха, — український нарід готовий був до своїх завдань, бо був окрилений могутніми візіями, тим відродженням знов українським месіянізмом, якого зачатки, як каже Липинський: „...мали ми всякий раз, як поривались до буття реальною, державною нацією. Отже: в князівській державі, що дала початок ідеї „Святої Русі”. Потім в Козаччині, в цьому, як вона себе називала „племені Яфетовім”, цих лицарях Хреста Святого, що себе за авангард християнства в боротьбі з невірними уважали. Врешті в часах відродження наш месіянізм зроджується в ідеях Кирило-Методіївського Братства, але згодом пропав затоптаний у болото тими, що не горіли вірою і не мали хотіння виконати достойно і якнайкраще ролю, яка судилась Україні, а тільки спекулятивно оглядаючись за таким поїздом „поступу й революції”, який відчепив би при нагоді й Україну і автоматично вивіз би її на поверхню життя і дав можливість її провідникам крім рідних галушок вкушати ще й „плоди світової цивілізації” 14)

І, як історія відтак мала показати, ніхто інший у час всенародної тривоги не залишився на пляцдармі, тільки саме покоління, окрилене ідеями напруженого патріотизму, націоналізму українського. Все ж решта було, як той вітер, що то про нього кажеться у Святому Письмі: „Вітер віє, де хоче і голос його чуєш, та не відаєш ти, звідкіля він приходить і куди він іде”.

1) І. Мазепа: „Україна в вогні і бурі революції”, т. I, ст. 7.

2) Велика Історія України, вид. І. Тиктора, ст. 549.

3) І. Мазепа: „Україна в вогні і бурі революції”, т. I, ст. 31

- 4) Ген. Омелянович Павленко (старший): Організаційні засади українського комбатантського руху. — Молода Україна, ч. 3-4.
- 5) Велика Історія України, ст. 548.
- 6) Сава Петрик: Пімста „доконаних фактів”, „Молода Україна”, ч. 1—3, ст. 6—7.
- 7) І. Мазепа: Там же.
- 8) Ген. Омелянович Павленко: „Організаційні засади”, „Молода Україна”, ч. 3—4, ст. 2.
- 9) Там же, т. 2, ст. 45.
- 10) „Каменярі”, ч. I за 1937.
- 11) І. Мазепа, там же.
- 12) В. Липинський: Офіційний лист до міністра закордонних справ УНР.
- 13) В. Липинський: Листи до братів хліборобів.
- 14) В. Липинський: Листи до братів хліборобів.

ЛІРИЧНА ДИГРЕСІЯ

І коли вони так мандрували, мудрець почув спрагу. Нахилився він над придорожнім рівчаком, але нічого крім густого й смердючого болота не знайшов.

І дивувався він:

— Чому ж життєдайна вода не збирається в берегах твоїх?

І гірко засміявся рівчак.

— Звідкіля ж ти, що не знаєш? Не мені, малому, бідному рівчаківі, води в берегах своїх містити. Води — в русла рік великих втікли.

І ще більше дивувався мандрівник:

— Як же ж ти без води жити можеш?

І хлюпонував болотом рівчак.

— Мушу! Привик! А привикнути можна і до болота, і до гною, до всього привикнути можна.

І йшли вони далі і спрага дерла горла. А ніч наближалася тиха і побачили вони палату велику при дорозі і підійшли до брам її. Загавкали собаки, але ніхто їх не боявся. Не боїться ж бо ніхто собак, що здалека гавкають, а боїться тих, що, приязно, шевеляючи хвостами, лестяться, щоби нагло до горла скочити. І станули вони при брамі, а власник палати, що забавлявся в городі вченими котами своїми, скрикнув:

— З чим приходите?

— З миром приходимо! — сказав мандрівник.

Гучний регіт виллявся із уст його, як кип'яток з казана і обпik лице.

— Я думав, що якогось ученого кота приносите, то було б знайшлося місце і для вас за столами моїми, а так — геть з очей моїх!

І мандрівник рік, а голос його був тихий і важкий:

— Дійсно, дійсно, учений кіт є вартнішим від мудрої людини, бо мудрість мучить, а кіт розважає.

І далі йшли вони у тиху ніч. На небосклоні янголи запалювали зорі і вечірня роса стала обпадати срібними холодючими крапельками на світ. І уста прохолодилися. Надлетів вітрець легітливий і відігнав втому з чола, і вони похилилися до землі і шепіт молитви поплив на простір.

І йшли вони три дні і три ночі, і сліду людського не видали. І дивувався старець.

Як же ж це так? Дороги в'ються гостро, а тих, що будували їх, не видно?

А князь, що три дні і три ночі мовчав, у відповідь:

— Дійсно, дійсно, люди будували дороги ті собі на користь, але ними їхнє нещастя прикотилося. І все, що людина, гордістю опанована, творить, все на її нещастя обертається.

І вступили вони до країни, що недавно пережила великий землетрус. Всюди були руїни і порох висів в повітрі, як дурман. І танцювали божевільні на руїнах і від вереску їхнього робилося млісно.

— Ми всі рівні тепер. Розсилалося в порох багатство і всі порівнялися.

І сказав князь:

Ходім подальше від країни божевільних. Чи бачив бо хто, щоб струнка сосна та й з дуплавою вербою зрівнялася, або, щоб дурень мудрому за вчителя став?

І побачили вони на границі країни тієї жебрака, що милостині просив.

І сказав мандрівник:

— Якже ж це так? Кажуть земляки твої, що в країні вашій всі рівні. Чому не радієш враз з ними?

А жебрак йому у відповідь так:

— Не кожен мудрий між дурнями дурніє, як і не кожне яблуко мусить зігнити. Коло багатого пана і слуга багатий. Коли б усі слугами стали, в кого тоді заробити шматок хліба? Горе тоді було б усім.

І йшли вони далі і побачили жебраків дванадцять, що тікали, якби за ними кровожадні тигри гналися, рвучи волосся.

І сказав князь:

— Якже ж це так? Кажуть, що щойно тоді добро буде, коли всіх князів нагнати, а в вашій країні не стало вже ні панів ні князів.

І верещали жебраки страшними голосами:

— Горе нам нещасним! Правда, пропало багатство князів наших у руїні, але від того не зменшилося убожество наше... Коли всі жебраками стали, хто ж милостиню нам подасть?

І пігнали вони, як табун овець, від вовка тікаючи.

А князь глянув мудрцеві в очі і мовив так:

— Не з ненависти родиться нове життя, а з любови. Не буря приносить радість, а сонце, що

по бурі заясніє. І все, що з ненависти, як сморід і руїна, що після повіді.

Надмірна горяч спалює, а надмірний холод вбиває, так і благословенна вода, коли переливається через береги, затоплює сіножаті і поля. І все, що поза береги виходить, або через вінця переливається, як страшна потопа. Є початок і кінець мудрий для всього на світі і коли сліпий сонця не бачить, то не значить, що сонця не стало. І коли хабаззя заросте поле, не значить, що поле те ніколи вже пшениці не вродить. І коли між сліпими одноокий за короля, не значить, що всі сліпими стали. І коли мудрий між дурнями опиниться, чи не дурнем він дурням здається? І коли би світ кінчався там, де небо з землею сходиться, якже малою була б земля! Не тільки те існує, що очі бачать, а існує багато більше, чого очам не доглянути. Кожен бачить початок, але якже важко бачити і початок і кінець водночас? Коли маєш очі, дивися прямо, щоби не стати зоокимом, підглядаючи. Бо хто глядить прямо, той бачить, що було, що є і що буде, а хто слухає одвертими вухами, той чує, що йде і що прийде; а ті другі і бачать і чують, чого не було і чого не буде. Мудрість і правда є всюди, як повітря є всюди, хоч його й не видно! А хто цього не знає, той подружився зі смертю за життя. А є їх дві смерті: смерть безокого червяка, розтоптаного чоботом долі, і смерть, що є початком життя. А хто не знає того, той гірше червяка: згине без сліду. А хто доброго сліду по собі на землі не лишить, той гірший від найгіршого червяка.

І коли думка така продзвеніла в просторах, обернувся мандрівник до князя і сказав:

— Що це за дивна країна перед нами? Бо, глянь тільки, нічого крім мряки не видно!

Усміхнувся князь усміхом, що був гіркий, як полин, і сказав:

— Не мряка це, ні. Це ж бо входимо в найдивнішу країну світу нашого, в країну молоком і медом текучу й кадилом обвіяну.

— Якже ж це так? — дивувався мандрівник, — коли край цей багатий, він повинен і на розум не бідним бути.

— Добробут, приятелю дорогий, — казав князь далше, — для деяких людей гірше найгіршої трутизни. Той бо усе стратив, хто нічого більше не бажає, як і той найдурніший з дурних, хто думає, що він усе знає. Немає нічого на світі страшнішого від багатого дармоїда і зарозумілого дурня.

І підійшли вони до кордонів країни тієї дивної і побачили таблицю золоту на дуплавій вербі срібними цвяхами прибиту.

А на таблиці тій великими літерами:

— Чужинче, заки вступиш у наші гостинні пороги, запам'ятай заповідь першу й останню: хвали дурнів, коли можеш і де можеш, а добре тобі буде жити в країні нашій.

І ступили вони в країну ту дивну.

І плили спокійними хвилями білі ріки солодкого молока і золотіли запашні озера золотого меду. А всюди нависав дим п'янилого кадила, від якого робилося млосно. І здавалось, що дим той причавлює людину до землі. І сказав мандрівник:

— Хіба ж карли живуть у країні цій, бо якже

людині великій тут розпростуватися, коли тут рукою небо досягнути можна?

А князь у відповідь йому:

— Дійсно правду кажеш ти, але жителі тутешні винайшли і на це спосіб знаменитий: як було вродиться між ними людина на їхню міру завелика, вони її на голову скоротять і далі задоволено живуть.

І побачили вони при дорозі будівлю дивну: ніби святиня то, а ніби й ні, бо звідтіля дикий вереск і регіт доносився, а запах вина виливався на простір, як повінь. І коли пристанули вони, дивуючись, людина вибігла з будівлі отієї і, побачивши їх, зверещала:

— Чого ви поставали, як дурні? Заходьте в середину. Не стійте побіч радості, як замуrowані, а хватайте її пригорщами, доки вона є, бо промайне вона, як подув вітру, і даремно будете жалувати. Що минуло, це не вернеться, а що буде, цього вам не знати.

І здивувався мандрівник:

— Невже ж зігниле зерно може здоровий плід приносити?

І ввійшли вони до середини. А там стояв гул і дим і всі були п'яні. А за головним столом сидів огрядний чоловік, що мав на собі ризи жреця, але очі його, як не в людини святої. І можна було думати, що це жрець поганський, або начальник племені людодів.

Коли він побачив пришельців, хитнув своєю головою, а двоє, що біля нього, підбігли, пришельцям дві срібні кадильніці подаючи.

— Поклоніться батькові країни нашої, як звичай велить.

І відсунув їх на бік мандрівник рухом рішучим і сказав голосом, що від нього світла затряслися і мало що не погасли.

— Не батько він, ні вам ні мені, не найстарший він і не перший, бо першим і найстаршим є Бог і не кадиться перед тим, хто цього хоче, а перед тим, кому це належиться.

І настала тишина і чути було, як вино булькоче в черевах тих, що бенкетували. І зірвався той, що за столом, завернув зайшлими кров'ю вибулушеними очима і захрипів:

— В кайдани їх, ворохобників порядку нашого.

І кинулись на них посіпаки і схопили за плечі. І двигнувся князь, обтрусив їх із плечей, як воші, і цвягнув голосом, як нагайкою.

— Ми самі підемо, нас не треба провадити. Тільки дурнів провадять і куди б їх не запровадили: на шибеницю, чи на престол, вони дурнями залишаться. Не все можна до тюрми всадити. Є речі, яких жадна тюрма не вдержить, ні ніякі кайдани не втримають. Хто спить, хай пробудиться, бо як запізно пробудиться, не буде вже до чого вставати.

І пішли вони прямо в долину, і двері ковані за ними замкнулися на три замки тяжкі.

І вогкість висіла в темниці тьмяній важка, аж задушлива. І сів мандрівник на кам'яній підлозі, підібгавши ноги під себе і так мовив до князя, що все ще стояв біля дверей.

— Чорна пільма в тюрмі нашій, але як же чорніша пільма в душі того, що там нагорі бенкетує.

І обізвалися голоси із трьох кутів пивниці тієї. А що перший голос, голос співучий і дзвінкий, як струни натягнені надмірно.

— Істинно, істинно, чим більша темінь перед очима нашими, тим ясніше простори думки перед очима душі нашої відкриваються. Все на світі минає, крім правди. І хоч її не видно, вона є. І хоч зброя її невидима, але тим не менше перемога буде за нею. Не кожен, хто дивиться, бачить, і не кожен, хто слухає, чує. Не кожен, хто в темниці, є без світла, і не кожний у кайдани закутий, є невільним. Що людськими руками створене, це людськими руками знищене буде, а що не людських рук твором, хто на світі може пірватись на це? Ми є і ми будемо, хоч нас не буде. Є сліди, що їх порох засипає і вода змиває, але є сліди вічності вкарбовані, і ні вітер, ні вода, ні порох, ні людська ненависть їх стерти не потраплять.

А що голос другий, важкий, як хмара і напучнявілий болем, як хмара дощем.

— Все йде і все минає, а що не минає те й буде. Сніг білий паде на поля і дороги і, здавалося б, бруд зникає. Але не зникає він, бо, як сонце пригріє, то від нього і білий сніг побрудиться. Але немає снігу, щоб бруд людської душі притрусив і закрит, коли вона забрудиться. Я шукав чистоти і знайшов бруд, я шукав волі і знайшов кайдани. І все людина знаходить те, за чим не шукає.

І заплакав той гіркими сльозами.

А мандрівник, помисливши, відповів:

— Істинно, істинно, хто стратив надію, той, як корабель, що кермо втратить: гонитимуть бурі ним по широких океанах поки глибінь не проковтне його. Хто йде, той може впасти, але хто паде — той може встати. Але хто впаде і не пробує вставати, той краще не зачи-

нав би був ходити. Як у природі є дні соняшні, так є і дні захмарені і дні грози, але ще не було такої грози, після якої сонце не засвітило б благословенне. Хто скоро говорить, того мова коротка. Хто скоро біжить, той скоро знесилиться. Вогонь, що буйно горить, вигорить швидко і нічого крім попелу холодного не останеться. А що за користь із попелу? Не ми, що в льоху, плакати повинні, а той, що над нами в гордості своїй прибожеволів. Не ти, брате, повинен заливатись нещасними сльозами, а він, бо той, хто прямою дорогою іде, із найбільшої гущі вийде, а той, хто в гущавині заблукав, там і пропаде, світла не побачивши.

І тоді почувся голос третій і третій той голос був, як блискавка, що темінь перерізує.

— Лозину можна гнути вліво і вправо, а дуба можна тільки зламати. Будь, як дуб, а не як лозина. Слабі шукають слабих, щоби слабості своєї не стидатися, а сильні між кволими, що перла на гною. Велика сила того шаленого, що там над нами бенкетує, але більша сила, що над ним.

А князь промовив тому у відповідь:

— Не пропаде те, що є і не здобути того, чого немає. І подвійно сліпий, хто, хоч має очі, але не бачить.

І тишина впала на льох. І нічого не було чути, крім тишини. І тишина була, як спокій перед бурею. І не вспіли ті, що нагорі бенкетували допити вина, як земля затряслася, вогонь бухнув із неба і година кари зійшла на країну їхню. І тріснули мури в'язниці, розскочилися замки ковані і в'язні стали виходити надвір. А ті, що бенкету-

вали, п'яні і переполохані бігали, як отара і батька свого шукали, але не могли його знайти. І блискавиці били і пробивали серця їхні, як мечами і падали ті мертвими додолу, як скошена трава.

І води зірвалися поза береги і зачали zalивати країну. Озера збухливіли і піднялися поза греблі і, здавалося, що кінець світа приходить.

І сказав князь:

— Найскорше валиться те, що найбільш тривалим виглядає. Ніхто не знає, котрі двері до в'язниці провадять і ніхто не відає, де його смерть чекає.

А мандрівник у відповідь йому:

— Істинно, істинно, немає нічого більш крихкого, як те, що на людській гордості побудоване.

І ішли вони почерез руїни пропашої країни і коли минали її границю, побачили нещасливого, що біля вітальної таблиці лежав. Підійшли до нього і глянули в очі його. І пізнали його. А пізнавши, відвернулися від нього і пішли далі. І тоді вітер надніс хмару пороку і хмара та впала на нього і, змішавшись з кров'ю його, перемінилася в болото.

* * *

І дорога їх зупинилася перед величезним каменем, що поклався впоперек дороги. А був камінь той зелений, мохом і віками порослий, а вітер, що зривався зненацька, оббивався об нього і з зойком тікав, звідкіля прилетів. На камені були слова, глибоко вириті долотом вічності: я був, як тебе не було, і буду, як тебе не буде. І все буде, що було, і пропаде все, що не вічне.

І казав мандрівник:

— Здається, до кінця мандрівки нашої дійшли ми. Бо як же пройти туди, де проходу немає?

Усміхнувся князь і відповів:

— Легко йти широким шляхом, а штука знайти шлях там, де його немає. Не штука йти дорогами, на яких дороговкази показують правильний путь, але штука не заблудити в пустині, де скалами пробиває? Хто ж вітрові вказує, куди летіти? Хто показував дорогу тим, що нові землі відкривали? Що сьогодні непрохідне, те колись широко відкритим було, і що сьогодні відкрите, те колись буде замкнене і ніхто не схоче туди заглядати. Яка приємність ходити в брудній білизні, яку хтось із свого хребта скинув? Хто шукає того, що має, і кого не манить те, що за обрієм? Чому стояти здоровому на місці і чому здоровим займати місце хворих по лічницях? Якже ж легко зупинитись перед скалою цією, здвигнути раменами і повернути назад? Але якже мудріше перейти поза скалу цю і побачити, чи може бува, за нею не криється те, чого нема, але те, що було і що буде, бо чи не все на світі вертається?

І витягнув князь меч і сонце розбилося на лезі меча тисячами вогнів. Вдарив він лезом об скелю тричі, аж луна затрясла просторами. Задрижала земля, як від міцного вибуху, і скала розпалася на дві половини, шлях відкриваючи вузький, камінням гострим покритий.

І ступив на шлях той мандрівник, а князь за ним. Кам'яниста дорога пнялася все вище й вище, плелася між височезними горами, що вершками своїми неба досягали, а гомін їх кроків відбивався об скали, як заблуканий птах. І зашумів скаль-

ний потік рвучко, срібними хвилями близкаючи на шлях:

— Мандрівнику, помий стопи свої, заки на шовковий килим ступиш. Не брудними ж ногами на чисті килими ступається, бо і килими побрудяться і ноги не очистяться.

І ступили вони в зелені хвилі і втома сплила із тіл їхніх разом із хвилями гірського потоку.

А повітря там було чисте й пахуще. І знов стали перед височенною скалою, через яку переходу не було. І струнčila скала та рівною стіною кам'яною, заступивши цілий світ.

І дивувався мандрівник:

— Якже ж це так? Чи ближче до мети підходимо, тим тяжчою стає дорога.

А князь, знов вийнявши меч свій блискучий, казав:

— Є їх двоє: те, що очі перед собою бачать і що близьким є, бо чи далеко очі людські бачать? І те, що доглянути можна тільки очима душі, а воно, чим ближче до нього підходити, тим дальшим здається. Горіха можна і в долоню заховати, а чи має хто долоню, яка диню в собі сховала б? І кому потрібне те, що його голою рукою досягнути можна?

І вдарив він лезом меча об скалу, затряслась вона і відкрилась.

І відчинилась дорога, заросла дикими рожами, що вправді цвіли розкішно, але між якими треба було продиратися з трудом і які кололи колючками своїми тіло мандрівників.

А коли дійшли вони до кінця дороги, порослої дикими рожами, глибоческа пропасть відкрилася перед ними. І станув мандрівник над берегом про-

пасти, розглядаючись довкола. І сказав він, князеві в очі дивлячись:

— А що тепер?

Вклонивсь князь йому шанобливо і відповів:

— Якою нецікавою була б мандрівка, коли б не була вона повна небезпек і перешкод? Коли орлові легко понад пропасть цією шугнути, як жеж лекше людській думці її перелетіти? На кожне питання мусить бути відповідь. Неможливого бажає тільки дурень, але не все велике є неможливим. І все, що здорова думка придумає, можна досягнути, тільки треба знати, як. Не хватається гарячого заліза голими руками, бо для цього є кліщі і не вибирається той, кому спішно, на піхоту, тільки сідлає коня.

І витягнув князь свій меч знов, і вдарив вістрям його об пень височезного дерева, що росло над берегом. І впало до-долу зрубане дерево, верхком своїм сягаючи другого берега і по його пні перейшли вони на другу сторону. І дивувався мандрівник, кажучи:

— Дійсно, дивний меч у тебе, князю, що від нього гори розступаються і дороги небачені відкриваються.

І повернув князь меч свій лезом на сонце і старовинна сталь блиснула тисячами іскор, що й сліпому очі просвітили б. А на лезі тому було викарбоване слово: **віра**. І повернув князь меч другим боком і побачив мандрівник друге слово, викарбоване на сталі: **надія**. І взяв князь меч в обидві руки і побачив мандрівник рукоять, на якій дорогоцінними брилянтами світило виложене слово: **любов**.

І мовив князь:

— Багато віків минуло від того часу, коли викуто цей меч. А коли мій батько, вмираючи, передавав мені його, він казав: Ще ніхто на світі не виграв війни, хто не вірив у свою перемогу. І не той програв війну, хто втратив бій, але той, хто втратив надію. І не той меч переможен, що в ім'я ненависти піднятий, а той, що в ім'я любови. Бо немає на світі нічого більшого, як любов, бо світ із любови повстав. І якою страшенно могутньою мусіла бути любов Божа, коли Бог творив людину на свій образ і подобу і все для людини тієї на світі, і якою великою мусить бути надія Божа, яка мимо того, що людина так часто надуживає те все, для добра і краси створене, щораз більше великих і благословенних речей людині тій дає; і вкінці, якою пламенною мусить бути віра Божа в те, що світ після віків блукань таки знайде вірний і правильний шлях, бо інакше Божа справедливість хіба давно вже була б спалила світ всепалючим вогнем.

І так говорячи, вступили вони в країну нову. Бачили вони міста і села і людей, що радісні й задоволені працювали по полях, заводах і варста-тах. І над робітниками не було наставників, хоч робота йшла справно і швидко. Дороги були широкі і не було при них ні корчем, ні картограєнь. Дороги були рівні, бо ніхто не ходив вихиля-сами, а двері в домах були відкриті, бо не було кому вломлюватись у них. Вікна домів не були заслонені, бо ніхто не підглядав, і всі говорили голосно, бо ніхто не підслухував. Базари по міс-тах були повні всякого краму і покупців було не-мало, хоч не було там ні гамору, ні крику, і ніхто не торгувався, бо не було там шахраїв. І йшли

вони так три дні, відпочиваючи в гостинних хатах мешканців країни тієї, які вітали подорожників щиро:

— Гість у дім, Бог із ним.

Ніхто не питав їх, звідкіля вони і за чим вони, бо яке кому діло до того? І були вони ситі й одпочиті, коли наблизилися до столиці. При вході до міста не стояли жандарми, ні інші урядники, щоби пришельцям в кишені і в душу заглядати. А четвертий день була неділя. І ввійшли вони до міста раннім ранком, коли дзвони церков роздзвонилися всіма голосами і дивною своєю мелодією сповнили повітря. Вулиці столиці були чисті, заметені, бо не було гам ні піяків, ні картярів, ні вуличниць. І пішли вони вулицею, що найголовніша, до церкви. А ввійшовши до церкви, пристанули в кутку, потонувши в молитву. А коли дзвони перестали дзвонити, до церкви ввійшов король країни тієї. Клякнув він перед престолом і молився; не голосно, щоб, мовляв, всі бачили, який побожний він; ні не за тихо, щоб бува, не подумав хто: стидається молитись, як прості люди.

І як тільки церква була повна людей, тоді вийшов священик перед престол.

А коли богослужба закінчилася, люди стали виходити. Останнім підвівся і вийшов король. І сказав мандрівник:

— Останнім вийшов із храму Божого, хоч першим прийшов.

І вони вийшли, але перед церквою вже нікого не було. І сказав князь:

— Благословенна країна, де люди ходять до

церкви молитись, а не, щоб чванитись одягами, або зустрічати знайомих своїх.

І сказав князь, а голос його був, як блиск меча:

— Благословенна країна, яка має священників, що пильнують Божого Закону і королів, що Божому Законові повинуються, бо як казав св. Джером: стережися, як чуми, священника, що є рівночасно купцем.

А дорогою надійшло двох лицарів, ніби шукаючи когось. Побачили вони мандрівників, поклонились їм шанобливо і так мовили:

— Чи не будете ви подорожниками, що з далеких світів у нашу країну зайшли?

А князь йому у відповідь:

— Правду кажете, лицарі можли.

І мовили ті:

— Вітає вас король в імені народу нашого і просить до себе на сніданок.

І дивувався мандрівник:

— Якжеж це так? Сонце стоїть на полудень, а король ваш ще не снідав?

А ті у відповідь:

— Невже ж є чому дивуватись: чи ж бо палець тримається руки, чи може рука пальця? Чи ж можна жати не посіяне? Чи ж не треба по-переду подякувати Творцеві за його дари, а щойно після того дарами тими втішатися?

І пішли вони до палати, що струнчіла посеред великого саду. І ніхто входу до палати не пильнував і собак там не було злющих. Бо що ж собакам робити, коли немає на кого брехати? А в садах довкола палати діти мешканців країни тієї дивної бавилися весело і пташки різнобарвні перелітали між деревами, співаючи радісно. І зу-

стрів їх король перед сходами, що до палати провадили.

А коли вони входили до палати, малий хлопчина подав їм м'які черевики, щоб перезулися. І дивувався мандрівник, а король, завваживши його здивування, казав:

— Не я вистелив палату цю диванами дорогоцінними. Багато королів країни нашої переді мною диванами тими ходило і ще багато, я сподіюся, після мене ходитиме. Немає нічого легшого, як руйнувати будоване кимсь іншим, або нищити кимсь іншим придбане. Хто не дбає про те, що в нього, той скоро не матиме нічого. Бо легше є стратити щонебудь, як придбати, а хто тільки тратить, той, як той робітник, що тиждень працював, але коли прийшов день заплати, господар йому нічого не заплатив, а буками з господарства свого нагнав, бо на це тільки робітник той заслужив.

І коли проходили вони коридорами, виложеними дзеркалами, мандрівник запитав:

— Могутен королю, пробач мені за цікавість, але хотів би я знати, яким це дивним способом ти зумів країну свою покерувати на море радості і добробуту.

І відкрив король могутен двері, що найперші, і вступили вони до кімнати, що найперша. А коли вони підкріпилися, король став казати:

— Немає в світі Бога іншого, тільки той, що на небі, а Він початок і кінець усього. Світ наш, як міст між двома берегами: він сотворений на те, щоби перейти ним, а не поселюватись на ньому. Бо коли б хтось пробував поселитись на ньому, ті, що з-заду, напруть і він полетить у про-

пасть, з якої ні стежки, ні дороги. Тільки те тривале, що на тривалих підвалинах збудоване, а що добрі підвалини, то їх ні землетрус, ні буря не зрушить. Тільки добре, здорове зерно сходить, а пусте зігніє, не скільчившись. Муха живе кілька днів і гине. А що кількадесять років життя людини, як не хвилина супроти вічності? Ні рука, ні нога, ні навіть розум не живе довше, як тіло людське, а коли б усе, що творить людину, до гробу йшло, то що була б людина? Рука, чи нога зігніє, а хто хотів би жити, коли б все, що в ній, зігнати мало? Бувають люди, що пробують свій власний лад на землі завести. Але вистарчить тільки глянути ввечір на небо, глянути на мільйони світів, що в дивній гармонії плывуть своїми відвічними і довічними шляхами, щоби зрозуміти, що даремно думати про кращий лад від того, що від віку і до віку. Не сонце крутиться довкола землі, а земля довкола сонця і даремно землі пробувати бунтуватись. Але це незначить, що сонце є важливішим у всесвіті від землі, або місяць менше потрібним від землі. Це значить, що кожен має своє місце у всесвіті. Кожен хоче світла, але, на Бога, скажіть, що було б, коли б сонце не заходило? Чи не стало б воно загладою для всього живого і ненародженого? Як даремно шукати місця на землі, де сонце не заходило б, так і даремно шукати вічного щастя і вічної радості на землі. Вічне щастя і вічна радість є тільки там, де ми були — заки нас не було, і там, де ми будемо, як нас не стане. Хто не вірить у відвічний лад, той умер, не зачавши жити. Хто ж пробує змінити відвічний лад, той, як такий, що голими руками пробував би кувати розпечене залізо: згорять йому ру-

ки, заліза не викувавши. І саме тому, що лад нашої країни побудований на підвалинах і на взорі ладу відвічного, розпука і горе забралися від нас.

І встали вони і попровадив їх король до залі, що друга. І була це заля досвіду тисячолітнього. Її стіни були виложені пожовклими пергаментами і книгами, що їх сторінки записані століттями досвіду й науки. І казав король, коли вони вигідно сіли біля ватрана, на яким весело тріскала сосни-на, кидаючи довгі відблиски на стіни.

— Треба було б жити тисячі років, щоби власним розумом продумати те все, що в цих сувоях пергаментів і в цих томах книг написано. Що було б, коли б кожне покоління зачинало наново ставити дороги? Що було б, коли б вітер все в одну сторону дув? Чи не похилилося б усе в одну сторону і не упало б вкінці долів? Пощо шукати, що знайдене вже давно, і чи вдягається наперед кожух, а щойно потім сорочку? Наше „ни-ні” виростає природно із нашого „вчора”, як новий колос із торішнього зерна, бо з завтрішнього зерна шкода жнив ждати сьогодні. Наперед збирається ріща, а щойно відтак крешеться кресало, а не наоборот, бо іскри впадуть на землю і спеліють, не загорівши. Мусить надійти мряка, щоби впав дощ і на пісній ріллі тільки будяк або кропива вирости може. Мудрість і досвід минулих поколінь, їх невдачі на морях шукань і їх терпіння на дорогах пізнання це та рілля родюча, на якій наш сьогоднішній лад, як стіни господарської хати вирости. Бджола летить до вулика, щоб мід у вошину положити, а не складає меду того всюди, де пристане на хвилину. Бо кожна бджола свій вулик має і свою королеву і свою вошину і свою

черву і трутнів своїх власних. Але чи є рій бджолиний, який довше годував би трутнів, чим вони потрібні? А коли мала бджола знає дорогу до власного вулика, то чи не повинні люди знати свою дорогу життя? Не буде молотити ціпом син, батького якого спорядив молотілку, але що робив би син, якому батько ні молотілки, ні навіть ціпа не залишив би? Ми не є мудріші від батьків наших, ані не дурніші від внуків наших. Чи ж не Авраам породив Ісаака, а Ісаак породив Якова, а Яків породив Юду та братів його, а Юда породив Фареса та Зару від Тамари, а Фарес породив Єсрома, а Єсром породив Арама, а Арам породив Наасона, а Наасон породив Салмона, а Салмон породив Вооза від Рахилі, а Вооз породив Овида від Рути, а Овид породив Єссея, а Єсей породив Давида царя, а Давид цар породив Соломона, і звідкля був би взявся Соломон, коли б не Авраам? Що варта людина, яка не сягає своїм корінням у вічність і в якої серці не захована вічність? Чи не подібний такий чоловік до того одноденного метелика, що родиться вранці, щоби умерти ввечорі? Чи можна набрати води із висохлої криниці? А скільки води можна набрати з джерела вічності? Як легко побільшити багатство тому, кому батько залишив маєток, але як же тяжко було батькові маєток той здобути! Наші батьки прорубали стежки в лісах, а ми їх поширили і вимостили, які гарні вони тепер! Ми вчилися в батьків наших і діти наші вчаться в нас, тому життя наше повне змісту і пливе спокійно, як та ріка, що з гірського джерела випливає і свою дорогу до моря знає. Бо хто знає свій шлях, той не блукає манівцями ні вдень ні вночі.

І коли вони так слухали голосу короля, мандрівник побачив особливо пожовклий пергамент на полиці біля вікна. І сказав він:

— Королю могутен, чи вільно поглянути на пергамент отой?

І король встав, здіймив старезний пергамент і розвинув його, кажучи:

— Коли вперше предки наші біля короля свого на раду зібралися, він казав записати цей пергамент і від тоді пергамент цей є найбільшою державною мудрістю країни нашої.

І побачили вони слова:

— Хай Бог буде милостив над нами і нащадками нашими і хай дасть їм мудрість ніколи не відступити від Закону. Коли хтонебудь і колинебудь піднесе меч проти нас, хай непохитна рішучість буде зброєю нашою у війні. А коли на долю нашу припало б колинебудь наш справедливий бій програти, хай ніхто з народу нашого не кориться несправедливому ворогові, бо немає нічого гіршого, як із несправедливістю погодитись; а коли ж Бог всемогучий дозволить знов зброї нашої блиснути перемогою, хай ніхто не знушається над переможеним ворогом, хоч і як поганим і злим він був би, бо що ж за штука здоровому насміхатися над хворим, або дужому над слабим, чи мститися над переможеним? Хто ж бо боїться і найбільш отруйливої змії, коли вона отруї позбудеться? І коли знов щасливий мир засвітить над країною нашою, хай витече із сердець народу нашого всяка зла воля і всяке завзяття, а замість них хай виповнить серця народу доброчливість благословенна.

І піднявся король з крісла і вказав рукою на двері, що треті.

І ввійшли вони до кімнати, що третя, а була кімната та виложена мармуром і за великими вікнами лагідно шуміли сади. І коли вони сіли біля відкритих вікон, щоб надихатись пахощами садів, мандрівник побачив золотий напис на стелі: Бог не жадає від тебе більше, як даровані Ним таланти дозволяють тобі доконати.

І мовив король:

— Життя наше росте як дерево: коріння здобуває поживу і наповняє нею тіло, пень піддержує верховіття, а верховіття, спиваючи соняшне благословення, плоди приносить багаті. І що було б варте дерево, яке плоду не приносило б? І що сталося б із деревом, коли б коріння збунтувалось і не захотіло більше соків пити і вирвалося в із землі? Чи не всохло б воно враз із деревом? І не треба виконувати діл, яких не треба було виконувати, залишаючи невиконаним те, що треба було виконати. Хто має розум, той розуміє, а навіщо толкувати такому, в кого немає толку? Чи можна з порожньої бочки начерпати вина? І чи можна ховати вино в діраву бочку? Бувають люди, що в їхнім серці нічого крім бунту немає. І вкінці люди такі, збунтувавшись проти себе самих, летять стрімголов, не знаючи куди, щоби свої власні голови розторощити об скелі. Добрий король дбає, щоби жандармів в його корлівстві було найменше, а не щоби злодіїв і душолюбів було найбільше. І найтяжча рана загоїться, коли не забрудиться. А чи не в бруді кубляться нещастя, як гадюки? Коли погонич добрий і коні добрі — навіщо тоді батога? А дай найліпшим коням поганого пого-

нича, чи не у пропасть заженуться? Не ненависть і страх є цементом, що споюють державну будівлю, а любов і взаємопошана. Хліборобові потрібний мельник, бо хто змолв би зерно? Але не той добрий мельник, який, змолвши, хліборобові дає отруби, а муку для себе заховує, бо пізнається на тому хлібороб, і порожній камінь у млині обертатиметься.

І тоді почулися дзвони з церков столиці і підвівся король.

І подалися вони до церкви, а нарід за ними.

А коли вони, помолившись, прощалися з королем, той дав їм пляшинуку з свяченою водою, колосок пахущої пшениці і барвисту квітку з городів своїх.

— Хай Бог провадить вас дорогами вашими щасливо, хліба ні їжі хай вам ніколи не бракує в мандрівці, а запах квіту правди хай наповняє вас свіжою радістю у найтяжчих хвилинах мандрівки.

І поклонилися мандрівники королеві та подалися далше.

Коли ми твердимо, що на світі ніщо без цілі не стається, то і в тім божевіллі, що залило світ, мусить критися якась мудрість. Світ бо не повстав тоді, коли ми, і не пропаде в день нашої смерти. Друга світова війна це період людської історії, який наглядно показує, що грозить людству, коли воно зійде із дороги Вічного Ладу.

Не можна сказати, щоби висліду тієї війни ніхто не передбачував. Французький прем'єр Е. Даладіє писав у листі до А. Гітлера: „Якщо тепер має проллятися французька й німецька кров, як це було перед двадцятьп'яти роками..., то кожна з тих націй буде боротися із певністю своєї перемоги. Але поправді дійсними переможцями будуть знищення і варварство” (Лист від 26. серпня 1939).

Дуже мало людей спромоглося на такий ясний погляд на реальні висліди катаклізму, що невблагано наближався.

Чи друга світова війна застала нас, Українців, приготованими? Чи ми бачили й сподівалися побачити те все, що нам побачити довелось? Хоч і багато списано паперу на цю тему у нас в часі між двома світовими війнами, всеодно, коли та війна прийшла, чи не станули ми в її обличчі із опущеними руками? Культурні й економічні надбаня двадцятип'ятиліття розлетілися впродовж короткого часу, як домики з карт, а українські полі-

тичні середовища, що так голосно існували й діяли, не здобулись на ніщо інше крім самоліквідації. Як же легко зносить буря все, що не має глибоких, солідних підвалин!

Довгі роки хвилювали буруни страшного катаклізму на українській землі. Щоби вдержатись на поверхні, треба було концентрації усіх сил народу і треба було, щоб у такий саме час провідники, чи ті, що такими провідниками себе вважали, провадили своєю досвідченою рукою корабель національного життя по запінених бурунах вогню й ненависти. Що варта такі капітани, які в час бурі залишають керму корабля і ховаються в своїй каюті? Що варта капітан, який і серед найстрашнішого шторму не вміє правильно орієнтуватись? Що варта капітан, який, навіть не спробувавши боротися з буревієм, піддається? Куди кораблі з такими капітанами запливуть? Не до затишної пристані зелених островів, а на дно океану.

Стара це правда, що з сатрапами немає „дипломатичної гри”. Мова переговорів незрозуміла божевільним тиранам, бо вони розуміють тільки мову сили і спротиву. Навіть впродовж останнього століття доказує історія нашого народу, що всякі спроби знайти якийнебудь „модус вівенді” з наїзником, це справа засуджена на трагічну невдачу і всі такі спроби, від професора Грушевського зачинаючи, кінчались невблаганно однаково. Немає можливостей знайти чесний спосіб співпраці з ворогом. Всяка співпраця з ворогом є зрадою. Ворог вимагає максимальної співпраці, співпраці аж до самозаперечення людини, аж до її самоспалення.

Тому ж саме і всі спроби так званого демократичного світу — знайти спосіб мирної розв'язки

наростаючого конфлікту, закінчились повною катастрофою. Тому то й відтак, після другої світової війни всякі спроби замирення із ССРСР були приречені на таку саму катастрофу. І тому саме навіть ті, що, як чорт свяченої води, боялися війни, мусли остаточно схватити за зброю, бо для тоталітарної людоненависної диктатури одиноко зрозумілою мовою є мова гармат, танків і бомбовозів.

Коли наше націоналістичне покоління доказувало, що всі так звані партії, діючі на українських землях, не мають ніякого ґрунту ні в історії, ні в землі українській, воно мало рацію, бо це виразисто показав перший історичний іспит 1939 р. Деклярація українських партій з 1939 р., що повідомляла про їх добровільну самоліквідацію і звивала нарід до „льояльної культурної спіпраці з УРСР”, не була для нікого несподіванкою. Капітани залишали потапаючий корабель.

В житті ж народу не може бути порожнечі. Нарід не може затриматися на своїй дорозі історичній, щоб ждати, „чия візьме”, або, щоб ждати на якийсь мітичний „слушний час”, що народові тому впаде з неба, як манна.

На гарматі, біля якої спочивають тлінні останки президента Бредша, на високім горбі біля Заливу Марта на Джемейці написано: Спротив тиранам це послух Богові.

Коли б не націоналістичне покоління, хто був би покерував тим „послухом Богові”.

Бо в той самий час, наприклад, польські політичні партії не самоліквідувались, а перейшли в підпілля, щоби звідтіля, з-під землі піддержувати полум'яними маніфестами свій нарід у вірі в остачу перемогу добра над злом, свободи над не-

волею. А наші золотоусті „капітани” замовкли, зникли із історичної арени, неначе заворожені якимись злосливими демонами. Бо ж нарід не міг ніяк догнупатися якогонебудь сенсу в спробах співпраці із наїзником, який відразу свої вовчі зуби вишкірив. Большевики зразу повели вперту й криваву акцію проти Українців, не дивлячись, чи вони по партійній приналежності колись були демократами, соціялістами, гетьманцями, чи націоналістами. Повели за те тільки, що вони були Українцями.

В конспіративних хатах українських революціонерів чимраз частіше стали появлятися нові, невидані гості: члени різних партійних груп, з яких деякі донедавна навіть активно поборювали українських націоналістів, але яких муляло настирливе питання: як бути? Бо ж перспективи „льояльної співпраці” показалися з перших же днів: „Прогресу” зметено з лица землі, заступивши її халтурними „клубами”, кооперацію „знаціоналізовано”, а проти населення поведено менш, або більш відкриту акцію на всіх відтинках. Насильна колективізація, вивіз на каторжні роботи, невільничя праця при фортифікаціях „священного кордону”, репресії проти тих українських родин, яких члени, не по своїй звичайно волі, були польськими старшинами, нагінка на всіх бувших політ-в'язнів, які для „визвольного” большевицького режиму були не менш ненависними, як і для „пансько-польської” поліції, терор, терор і ще раз терор схопив в свої обійми цілу країну, і ніякі запевнення в „льояльності” нікому не могли допомогти. Так само, як повезли на заслання, на „Сибір неісходиму” польського поміщика, так само потаскали туди й сві-

домого українського селянина, натаврувавши його „куркулем”, так само, як знищили „п’явку” Рапапорта, так ж саме знищили соціялістів Гривника і Старосольського, так само, як ліквідували поліційного опришка, так і зліквідували народника Коберського. Нарід зразу ж побачив, що немає мови про якийнебудь „модус вівенді”, а тільки боротьба двох світів, боротьба на життя і смерть.

ЛІРИЧНА ДИГРЕСІЯ

Що було б із ріками, коли б джерела повисихали? Чи не спорожніли б береги і чи не ричали б дикі звірі в розпуці, до пійла підійшовши? Бо дійсно, що було б, коли б перестали витріскувати джерела життєдайні із земних надрів; що було б, коли б піднебні хмари перестали зрошувати світи благословенними дощами? Вода бо — це кров землі, а що тіло без крові?

І що станеться з людиною, яка перестала б черпати із тих відвічних джерел, і яку перестала б орошувати небесна ласка? Чи не просохла б людина така, як обпалий лист і чи не котили б нею вітри від обрію по обрію, поки якийсь звір не розтер би її на порошок копитами своїми? Чи ж бо може щонебудь живе народитись, не мавши батька, і що варта людина, яка внуків своїх очима душі не бачить?

Так роздумуючи, дійшли вони до країни, що лежала на березу моря. Побачили хати, жителями покинені, а вулиці оливними обламками посипані. Відкрили двері першої хати, а звідтіля сопух ударив, як дим. І мовив князь:

— Навіщо хати, коли немає кому в них жити? Навіщо пугарі, коли немає вина, щоб їх наповнити? І навіщо вогню, коли немає кому біля нього погрітись? На світі ніщо ж бо не існує без доброї цілі.

І він підіймив кусок олива з землі.

— Виглядає на оливо, але оливом не є, бо легке воно. А оливо важке, бо не може бути легким, що повне і добре. Не все ясне є світлим і не кожен дім є домом, хоч і на дім виглядає. Багато бо трутизни буває солодкою і багато благословенних ліків гіркістю наповнено. Як же ж багато людей не хоче боротися, хоч немає нічого солодшого, як справедлива перемога. А як же багато людей добровільно терпить неволю, хоч гіркою вона є.

А мандрівний мудрець показав рукою на шпиді гір, що поза селом пнялись у височінь.

— Не всі мешканці країни тієї вивмирили. Гляньте тільки...

І побачив князь постаті якісь дрібні й невіразні на високих горах. І пробували вони закликати їх, але ті, видно, були перестрашені, бо тільки на морські простори позирали. І подались мандрівники нагору, а приблизившись, закликали:

— Чому тремтите під голим небом, коли хати ваші вас дожидають?

А ті, від жаху трясучись, залебеділи ріжними голосами:

— Нещастя нас навістило. Страшні почвари виринули із моря, пірвали багато братів і сестер наших, а ми ледве вирятувались. І все, коли місяць стоїть над морем, вилазять ті страховища із глибин і за нами шукають, як дикі звірі за жиром виськом.

І спитав їх мандрівник:

— А як чудовища ті виглядають? Риби це, чи звірі, птахи, чи що?

А один із тих сказав:

— Не знаємо ми, не відаємо. Була ніч, коли вперше вони виринули, і не було добре видно. Виповзли вони, як сталеві черепахи, з глибин і ні кулі наші, ні мечі їх не бралися. Надповзли без шуму, роздавлюючи все подорозі і зупинилися посередині оселі. А тоді хребти їхні стали хвилювати, як земля над вульканом і з їхньої середини десятки бальонів дивних, як пухирі воднисті вирвалися, розлітаючись по всіх усюдах. І все живе, чого вони доторкнулися, всисали в себе і не в людській силі було від них вирватися. І покотилися назад до почвар своїх і ті, відкривши челюсті свої, проковтнули і бальйони ті і всіх нещасних сестер і братів наших. А тоді почвари назад до моря подалися, і в пропастях пропали. І втікли ми з хат наших і по горах ховаємось.

І дивувався князь:

— Як же ж це так? Чи заслуговує такий мати хату, який її покидає? І хто тікає, не знаючи, від кого і від чого? Нещасні ви, горе вам. А ті почвари — як можуть бачити вони, не маючи очей, або: як можуть йти, коли не мають ніг? А коли вони тільки вночі ходять — день для них смерть. А все, що світла боїться, від світла гинути мусить. Але як же мати світло тому, хто не знає світла?

Хоч і скала у порох розсипається, але з пороху того знов скала повстає, як пара з води, а з пари вода. Немає двох Богів, тільки один, а хто з ним, той вічний.

І він показав мечем своїм обосічним на гидких кумирів, що по горах манячили, зуби пажерливі і руки загребуші наставляючи.

— Що ж це за чудовища ви понаставляли?

А люди попадали в страху великім на коліна, кажучи:

— Це ж боги наші, боги страшні!

А мандрівник підійшов до кумира, що найближчий, торкнув його рукою і повалився той на землю, на дрібні куски розлітаючись. І впали ниць мешканці країни тієї і заголосили, як перестрашені пси. А мандрівник говорив:

— Не людськими руками творити Того, хто людські руки сотворив. Бо там, де багато божків, там Бога немає, а там, де немає Бога, — там нічого нема. Смерть там не початок, а кінець. Пропаша хата, де немає господаря, а двічі пропаша, де господарів двох. Місяць не сонце, хоч і соняшним відблиском ясніє. Що з глини — те тільки глина, і не тіло і кість, не кров і шкура, а душа творить людину. Бо кров і кість, шкуру й тіло мають птахи і звірі і всяке живе сотворіння. А, чи може загоріти куча ріща без іскри? Іскра і без ріща вогонь, але ніщо без іскри не загориться. І хто не має початку, той скінчився, не зачавши існувати. А чого не було й не буде, того й немає. Не паде дощ, коли немає хмари і не ходить людина на чотирьох, як малпа, чи інший звір. Не грішить той, хто не знає, що гріх, але й не повниться щастям серце такого, що не знає, що радість. Істинно, істинно, хто не знає світла, той сліпий, а хто сліпий, той у темряві кромішній. І як же сліпому дорогу знайти, коли не бачить він її?

А князь мечем своїм обосічним обтинав голови кумирів. І падали вони до-долу, порошню здійсмаючи задушливу, а люди тремтіли від стра-

ху великого і ждали прокляття, що мало на голови їхні власти. Але нічого не ставалося. І коли вже останній кумир упав до-долу, мовив князь, вперши меч свій об землю.

— Чого боятися того, що не страшно? Чому ви боїтесь кумирів тих, яких ви власними руками построїли, чи може боїтесь ви і самих себе? Немає грізнішого і більш небезпечного, як коли людина боїться свого серця, або своєї душі. Не в морських глибинах найстрашніші почвари кубляться, а в серці людини, бо їх ні кулею не вбити, ні мечем не простромити. Вони мусять від горючого проміння душі згинуть.

А мандрівник, простягнувши руки над горами і над людьми, казав:

— Не глядіть долину за сонцем, а вгору, бо там воно від віку й до віку. Не пробуйте творити того, що створене перед вами і не пробуйте здержувати вітер, про який не знаєте, звідкіля дме. Бо як дитина не може мати двох батьків, так світ не має двох богів, тільки Того, що світ цей сотворив. Немає ріки, що плила б дозад.

І встали люди, дивилися засльозеними очима довкруги.

— Якже ж нам бути тепер? Знищили ви наших богів і нових не поставили?!

А князь їм у відповідь голосом, що був як лопіт громовиці.

— Чи можна бачити весну, як вона надходить? Хоч і не видно її, але її прихід відчувається, бо є вона в запахах тріскаючих бруньок, бо вона хвилює в повітрі, бо вона всюди є, хоч і її очима не видно. Всюди глядіть і всюди правдивого Бога побачите. І що були б ви, коли б Він не був у вас?

І мандрівник взяв від князя меч і дві берези зрубав. І зв'язали їх у хрест і підняли у вись. І гляділи ті на розпростерті рамена і сльози обсихали на повіках їхніх і голови піднімались усе вище й вище.

І казав князь взяти їм знак той на плечі і вони подалися в долину, де оселя за ними сумувала. І наказав князь узятися за працю, замітали вони вулиці і хати і серед праці забули за час. А тимчасом вечір надповз тихо, як гадина. І скрикнув один з-поміж них:

— Горе нам! Ніч надходить безока і почвари знов із дна морського виринуть, щоби нас пожерти!

А князь йому у відповідь:

— Не страхайтесь, що не страшно....

І дивились усі на нього, а він поділив їх на відділи і вислав в ліси дерево рубати. І заки настала ніч, над берегами моря величезні вогні розгорілися і з ночі зробився день. А князь стояв попереду і страх меншав у серцях тих, що за ним. А меч старосвітний блищав у відблисках вогнів і кидав іскрами на води. А коли місяць зійшов над морями, померкло світло його в відблисках вогнів. І тоді море зачало хвилювати і затряслися коліна в людей. А князь закликав:

— Не падається навколішки перед ніким і перед нічим, крім Бога. А хто перед нещастям своїм навколішки паде, той сам нещастя для себе. Стійте твердо і не хитайтеся, бо хто захитався, той вже упав.

І стояли вони і широко відкритими очима дивились на морські далечіні. А море кипіло і на берег стали вилазити страшні почвари, безоки,

безногі, блискучі, ніби металевими панцирами покриті. І зупинилися вони перед вогнями і відкрили хребти свої і бальйони дивні викинули вгору. А коли бальйони ті над вогнями перелетіти хотіли, гаряч їх поразила і попадали в вогонь, димами спаляючи. І підповзли почвари ще ближче і панцирі їхні потопилися і потріскали від світла і від вогню, і тільки остання почвара назадгузь до моря подалась і зникнула у глибинах.

І піднялися людські руки вгору, заспівали вони всіма голосами, а голоси ті радісні були.

— Врятовані ми. Хай буде благословенне ім'я Того, кого ми не знали, але який не залишив нас.

А мандрівник говорив їм так:

— Не в морських челюстях людське нещастя ховається, а в людині самій. Ворог не страшен, а страшен сам страх. І хто не знає, що було, той боїться того, що буде. Як треба розлупити лушпину, щоб зерно побачити, так треба розрізати поволоку тьми, щоби світло побачити. Легко шукати того, чого немає, бо його і так не знайдеться, але важко знайти людині те, що є.

І танцювали люди довкола вогнів, а мандрівник казав князеві:

— Істинно, істинно, подвійно ясним світло є для того, хто його вдруге знайде.

І підійшов один, що найстарший був між тими людьми, і низько князеві поклонився:

— Могутен князю, останься між нами корювати.

А князь йому у відповідь:

— Не шукайте собі чужих королів, бо під чужими королями й королівства свого позбудетесь. А плем'я, що власного короля народити не

може, як стадо баранів, пастуха і його батога дожидаючи. Не йдеться по воду до моря, що нічیه, бо солоня вона, а за водою в землі власній шукається. І горе народові, що чужим хлібом кормиться і чужою водою напувається. Не прийде хліб чужий, не допливе вода чужа, то й із голоду та спраги вигине нарід той. Не шукайте в чужих землях того, що між вами, бо коли б його між вами не було, вас давно вже не стало б. Не видає дерево плоду, не цвівши, і щойно із цвіту виходить плід. Не пришивається гудзиків до недошитої сорочки і не вішається образів на стінах непошитої хати. Владе дощ, прийде буря, промочить образи і вітер позриває їх. Не страшна і не довга дорога тому, хто знає, куди веде вона. І немає такої бурі, щоб по ній погода радісна не надійшла б і нема ночі так довгої, щоб день ясний по ній не загорів. Немає терпіння, що не кінчилося б і страшним терпінням для того, хто не знає, за що він терпить.

І перестали люди танцювати і зійшлися довкола них, бо слова їхні падали просто у серце і наповняли серця ті спокоем, як квіти запахом, як русло ріки водою спокійною і чистою.

І мовив мандрівник:

— Не бійтеся почвар, бо їх уже немає. А чого немає, то що воно таке? Не стережіться того, що із морського дна може виринути, а стережіться більше того, що в теплі власного серця може विकублитися. Те, що з-поза вас — приходить і відходить, але те, що в вас, те завжди з вами і доки ви — доти й воно.

І тоді стало сходити сонце. Порожевів обрій, вистрілили з-поза нього полум'яні промені і про-

стори роз'яснили радістю.

І люди пізнавши світло, перестали боятися темряви.

І пішли вони дорогою, через високі гори, де квіття рододендронів біліло, як сніг.

І коли вони зупинились серед гір, мандрівник глибоко вдихнув різке, свіже повітря і сів на камені придорожному.

— Всі дороги на світі кудись ведуть. Бо коли б не мета їхня, то хто хотів би прорубувати їх почерез гори й пущі? Коли кидається зерно в цілину, то на те, щоб воно зійшло, виростило і плід багатий принесло. Ріжні є люди на світі, але серця і душі їх однакові. Всі вони до одної мети прямують, хоч ріжними дорогами йдуть. І добре, бо коли б на однім шляху стовпилися, загородили б його і ні вперед ні взад не могли б ступити. А що стало на місці — те гірше від того, що до-заду йде. Бо легше є завернутись, чим зрушитись із місця, застоявшись. Як на світі є чотири пори року і нещастя такому, хто тільки одну пору любить, так і душа людська однакова і в терпінні і в радості, бо коли б сама радість, чи не застоялася б душа, як озеро без відпливу, що поросло цвіллю і засмерділося? І погожий день і день слотливий є гарні на свій лад і хто не вміє радіти у день слотливий, такому радість і в день погожий, соняшний неповна, бо половинчаста. Як вода, що не холодна ні тепла, а літепла. Ні напиться її, бо затепла, щоб спрагу загасити; ні обмитись нею, бо захолодна. Дійсно бо, чи не великою є любов матері, що серед страшних терпінь нове життя дає? І що така любов, яка не осяглась в вогнях терпіння? Як легкольотна

хмаринка промайне вона по синьому небу і, не торкнувшись серця, пропаде, щоб сліду за собою не залишити. Так само, як віра мала в того, хто в Богові хотів би мати милосердного чарівника, який його із кожного нещастя ласкавою і чудесною рукою витягав би, так і любов батьківщини мізерна в того, хто батьківщину джерелом своїх власних благ уважає.

І він прихилив до себе галузь рододендрона та насолоджувався цвітом білим, білим, як сніг.

А князь, опершись об меч свій обосічний, казав так:

— Не те довге життя, що довго триває, а те, що повне; не та велика ріка, що через десять країн вузеньким струмочком просочується, а та, що хоч тільки в одній країні зачинається, щоб в тій же країні в озері великому втопитися, але якої один берег другого добачити не може. Не та хмара страшна, що сорок днів і сорок ночей дрібною мрякою сіктиме, а та, що нагло прийшовши, обірветься повинню великою, щоби світ втопити у заливі наглім і несподіваним. Оливо важке і мала брила його не під силу людині, а що варта воно? А золота грудка мала, яку на грудях заховати можна та чи за неї не купити більше олива, чим на драбинястий віз наладувати можна б? Є люди, що шукають олива, а другі шукають золота. І що більше: чи шукаючи олива, цілу олив'яну гору знайти, чи може шукати ціле життя золота і, не знайшовши його, із тією мрією золотом умерти? Чи люди, які шукають совершенного світла на землі, не пригадують нетлі, що обпалює свої крила полум'ям свічки? Чи наша душа має бути нетлею, обпалюючись об вогонь кожної

свічки, яку хтонебудь денебудь на жарт, чи зі злоби запалить?

А з-між стрімких гір вирвався вітрець і заспівав:

— Чи ви думаєте, що я, пролетівши над вами, гину за горою отією? Ні, я за горою отією віднова починаю летіти, бо простір, що за горою тією, без кінця і мій лет без кінця.

І полетів між горами.

А цвіт білий рододендрона хитнувся під догорком вітру і зашелестів:

— Брудові легко побрудити, що біле. Але що не біле, те ніколи білим не стане.

І мандрівник випустив прихилену гілку і розпростувалася вона, стріпнувши зеленим листям.

Він устав.

— Не зупиняймося, щоби трутизна лінивства не затроїла крові нашої. Хто йде, не зупиняючись, той кудись дійде, а куди дійде такий, якому що два кроки відпочивати треба? Чиє серце не виривається із грудей, в того серце хворе. А чиє серце хворе, чи не смерть нагла нахилиється над таким? А нагла смерть, як несподіваний вогонь: не врятувати нічого, все спопеліє без сліду. А що були б ми, як би все, що ми, пропадало безслідно? Чи краще є жити сто літ, щоби бути мертвим цілу вічність, чи краще померти молодю, щоби цілу вічність жити?

А князь сказав так:

— Дійсно, за мого життя зустрівач я багатько людей. Бачив я людей, що, як хроби безокі, розтоптані чоботом прохожого, вилися в муках на стежці життя; бачив я й таких, що, як леви, скажено ревучи, шниряли по просторах, шукаю-

чи для себе жертви; бачив я і таких, що як гадини, звинувшись десь під мохом, засідались на мандрівників, але, дійсно, мало я бачив таких, що мали б серце велике і душу нелукаву. Істинно, істинно, що лоза напроти дуба? Її якийнебудь вітер гне раз туди, а раз куди інде і ніколи вона не проста; а дуба, то хіба страшна буря вирве з коренем, чи зломить у половині. Чи не краще бути зламаним, як зігненим? Бо хто зломаний, той віднова починає рости, а хто гнеться, той і не росте і не вмірає.

І йшли вони гірською дорогою почерез гори, через ліси і синє небо над ними хвилювало радістю і спокоєм.

І коли вийшли на найвищий шпиль, що прорізував височину, побачили там скромну колибу, оброслу зі всіх сторін зеленими кущами. А перед колибою сидів старець, сивий, як голуб, розмовляючи сам із собою.

І дивувався мандрівник:

— Чи серце і душа в нього приглухли, що він мусить голосно до них промовляти?

А той почув їх прихід, підвів свою голову і сказав:

— Що ви за такі, що відважуєтесь тишину моїх роздумвань переривати?

А мандрівник, привітавши його по звичаю, сказав:

— Навіщо потрібне вино, коли немає кому його смакувати? Навіщо була б вода, коли б не було кому у її хвилях митись? І навіщо мудрість здалася, коли нема кому нею мудрити?

А той подивився на нього своїми глибокими очима і встав.

— Коли б не зморшки на обличчі твому, я міг би подумати, що ти недосвідчений, нерозумний юнак, але так, подвійно дивуюся тобі: не знаєш ти мудрості старшої від нас обох, що не кидається перел поміж свині?

І він попросив їх сідати біля себе. А сівши мандрівник говорив так:

— Дивно мені чути слова такі із уст твоїх, старче.

А той, піднісши руки вгору, казав:

— Десять років приглядався я людству, старався знайти раду на всі його болі, на всі смутки великі. І, знайшовши, станув я перед людьми. А коли я скінчив говорити, люди заметушилися. Одні кричали з радості, обіймаючи мене, цілуючи стопи мої, другі ж верещали, як навіжені, із ножами гострими на мене наступаючи, а найбільше було таких, що усміхнувшись, відійшли, не оглядаючись. І подумав я: навіщо серце своє на долоні їм давати, коли вони і так його не розуміють? Тоді відійшов я в гори оці, збудував собі колибу затишну і знаю, що і гори, і ліси дрімучі, і небо блакитне, і орли бистролетні розуміють мене і слухають мене, не перебиваючи. До них я говорю, їм мудрість свою кажу

А князь, відложивши меч свій обосічний набік, промовив так.

— Не на одній і тій самій землі росте пшениця і гречка. Там, де гречка багатий плід дасть, там пшениці і не пробуй сіяти. Не кожен кінь надається до плуга, а не кожен кінь під сідло. Коли дощ паде на землю пухку, всякає він у надрі її

а коли він на камінь паде, чи не спливає він по ній, до нутра і не діставшись?

А мандрівник, хитнувши головою сказав:

— Дивна мудрість твоя старче. Як палата, що побудована посеред океану: коли не маєш крил, не долетиш, а коли не маєш човна, не допливеш. І даремно стоятимеш на березі, здалека красу палати оглядаючи, щоби ногою ніколи в її залі, мармуром викладані, не вступити. Чи не хотів би ти одним і тим самим зелом усі недуги лікувати? Чи не треба для кожної недуги іншого зела, а для деяких мішанини р'яжних? Чи тому ти до скель, до лісів і до птахів промовляєш, бо вони, не розуміючи того, що ти кажеш, не перечать тобі? І що варта така мудрість, яка заперечення боїться? Чи не подібна вона до дівчини, якої красу тільки вона сама бачить і більше ніхто? Чи мудрість не повинна бути, як брила золота, яку беруть золотники в свої досвідчені руки, щоби із неї викути чудові речі? Пощо краса, коли не було б кому нею втішатися? І пощо була б мудрість, як би не на те, щоб ті, що розуміють, поклонялися їй, а ті, що не розуміють, гудили їй? Немає мови, яку всі народи світу розуміли б і немає такого письма, яке кожен міг би прочитати. Чи ж може проте бути така мудрість, яку кожен ум розумів би?

І мовчанка впала, як тінь. Вони всі три сиділи, нічого не кажучи.

Вкінці старець потер рукою чоло, ніби хотів зморшки вигладити, і сказав:

— Бачу, що із твоїх очей, як ранок із-за гір, досвід і розум виглядає, а запорошені ноги кажуть, що не зблизька ви прийшли. Чи інакшими дорогами ви ходили, як я?

А мандрівник, глянувши на нього, сказав:

— І в найкращу погоду можна збитися із шляху, коли не знається, куди йти. Дійсно, як же багато людей може перейти і не завважити цвітки при дорозі і як же багато людей на світі вміє довго говорити, щоби нічого не сказати! Чи не завважив ти, старче, що вправді те саме сонце і в тому самому місці завжди сходить, але, на Бога, як же інакше воно кожного дня сходить! І чи не сліпий такий, кому однаково сонце щоранку сходить? Чи по-правді не сходить воно інакше кожного разу: раз, вибухнувши черленими вогнями, як наглий пожар, вогняною кулею стане на сході; а то знов, пофарбувавши вранішні хмарки на рожево, як молоденька дівчинка зупиниться на обрії, ніби розглядаючись, ніби не знаючи, куди далше йти; то знов як чарівна таємниця, обкутавшись у хмари, показуючись на хвилину, щоби знов сховати своє чарівне лице; то ще, як той пустотливий хлопчина, вирвавшись несподівано з-за гори, сипне пригорщами променів просто в очі, ніби шуткуючи.

А старець дивився із кислим усміхом на нього.

— Дивний ти, чоловіче, дійсно дивний. Думаю, що хоч може ти багато за життя свого пробував навчитися, але нічому не навчився. Яка може бути мудрість у змінчивості постійній? Чи мудрість не є овочем життя? А що таке овоч, що недоспілий?

А мандрівник у відповідь йому:

— Дійсно, є їх дві дороги, одна вгору, а одна в долину. І є їх дві мудрості: мудрість каменя, що виріс і зачав обростати мохом, вогкість помалу розітріть камінь той на дрібні кусочки. — і муд-

рість цілини, що одне зерно виростивши, приймає в себе нове, щоб містерією ставання віднова втішатися. Мудрість є нескінчена, бо з вічності вона виростає і у вічність росте. А де є кінець тому, що без кінця?

А князь, піднімаючи меч свій прабатьківський, сказав і голос його між горами стоголосом відбився:

— Мій прадід, і мій дід, і мій батько також упали в бою за справедливість, яку люди в тюрму своєї ненависти замкнули. І коли батьків меч випав із руки його, я підіймив і не думаю про те, що може й мені прийдеться упасти в боротьбі тій великій. Чи може бути добрий жовнір з людини, яка знає, що її бій поразкою закінчиться? І що варта полководець, який сурм перемоги своєї великої на початку бою не чує? Меч може випасти із руки воїна, але не може перестати бути гострим, бо тоді він не меч, а кусень заржавілої сталі. Людська думка, як той пошукувач перел, що найкращу перлу свого життя знайшовши, знов у глибини моря поринає, щоби ще крашої шукати.

І встав старець і кричав шорстким голосом:

— Ідть геть від мене, навіжені, що прийшли мій спокій збурхати, як буря простори. Я не хочу вже нічого більше знати від того, що знаю, і не хочу мати більше, крім того, що маю.

І встали вони, попрощалися, як звичай велить, і пішли дорогою, що між горами.

І за ними нісся глухий шепіт старця, який сам до себе говорив і був щасливий, що ніхто його не слухає.

А коли вони дійшли до того місця, де дорога входить між височезні дерева, що шумлять старовинну пісню, мандрівник сказав до князя:

— Не ті гідні жалю, що нічого не знають, але ті, що думають, що все вже пізнали. Не той убогий, хто нічого не має, а той, що нічого не хоче, і не той мертвий, що смерть поцілувала його чоло, а той, що ні у смерті ні в житті дзвонів вічності не чує.

І вони ввійшли в відвічну пушу, що пахла всіма запахами століть і шуміла піснями, що від віку і до віку.

І глибоко вдихали вони запахи ті і від запахів тих серце у їхніх грудях росло, як джерело від вибуху нової води.

І пішли вони на гору, звідкіля джерела витріскували кришталюводні.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ

